

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

УДК 340.116:343.2/7(53)

ХАРИТОНОВ Роман Феліксович

**ГАЛУЗЕВА ЮРИДИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія
політичних і правових учень

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник

БЕХРУЗ Хашматулла

доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2016

З М І С Т

ВСТУП.....	4
-------------------	----------

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАЛУЗЕВОЇ ЮРИДИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

КОМПАРАТИВІСТИКИ	12
1.1. Огляд літератури за темою дослідження	12
1.2. Методологічні особливості галузевої юридичної компаративістики	35
1.3. Галузева юридична компаративістика: необхідність інтеграції науки і освіти	48
1.4. Науково-практичний потенціал галузевої юридичної компаративістики	58
Висновки до розділу 1.....	72

РОЗДІЛ 2. ГАЛУЗЕВА ЮРИДИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА: СТАТУС І ВЗАЄМОДІЯ З ІНШИМИ ЮРИДИЧНИМИ ТА ГУМАНІТАРНИМИ НАУКАМИ

2.1. Основні підходи до визначення статусу галузевої юридичної компаративістики	73
2.2. Структурні особливості галузевої юридичної компаративістики	89
2.3. Галузева юридична компаративістика та інші юридичні та гуманітарні науки: питання взаємозв'язу	101
2.4. Галузева юридична компаративістика та інші компаративістські науки: загальне та особливе	116
Висновки до розділу 2.....	126

РОЗДІЛ 3. ГАЛУЗЕВА ЮРИДИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ	130
3.1. Галузева юридична компаративістика як навчальна дисципліна: сучасний стан та функціональне призначення	130
3.2. Методика викладання галузевої юридичної компаративістики	149
Висновки до розділу 3.....	154
ВИСНОВКИ.....	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	161
ДОДАТКИ	199

ВСТУП

Актуальність теми. У теперішній час значного розвитку в юридичній науці набули порівняльно-правові дослідження, метою яких є виявлення закономірностей становлення, розвитку і функціонування правових систем сучасності, удосконалення національних правопорядків. Значення таких досліджень полягає не тільки в тому, що вони сприяють вирішенню тих чи інших проблем, але й висувають ряд питань, відповіді на які можна отримати лише шляхом здійснення комплексних порівняльно-правових досліджень. У структурі юридичної науки зростає роль юридичної компаративістики, у тому числі галузевої юридичної компаративістики. Це пов'язано значною мірою з тим, що сучасне право не може розвиватися ізольовано від загальносвітових тенденцій розвитку. Використання галузевої юридичної компаративістики допомагає вирішувати як наукові, академічні, пізнавальні, так і суто практичні, прикладні завдання. Вона успішно виконує пізнавальну, інформаційну, критичну, аналітичну, інтегративну та інші функції.

Дослідження у сфері галузевої юридичної компаративістики дорікають за їх незрілість, різноформатність, але це не є причиною взяття під сумнів їх наукову і практичну значимість. Оскільки, це є свідченням притягальної сили і відносної «молодості» цього наукового напрямку. Навряд чи знайдеться інший науковий напрямок у сучасній юридичній науці, що викличе такий невичерпний інтерес у юридичної спільноти. Галузева юридична компаративістика також є незмінним інструментом удосконалення законодавства сучасних держав, розуміння місця національної правової системи на правовій мапі світу, зближення правових систем сучасності.

Актуальність теми дисертаційного дослідження визначається, перш за все, підвищеною увагою до юридичної компаративістики як

перспективної галузі наукових досліджень та галузевої юридичної компаративістики, зокрема. Слід зазначити, що в цілому у вітчизняній юридичній науці бракує комплексних теоретичних досліджень, присвячених визначенню ролі і місця галузевої юридичної компаративістики в системі юридичної науки й освіти. Існує проблема належного розуміння теоретико-методологічної природи і галузевого характеру порівняльно-правових досліджень. Галузева юридична компаративістика, перебуваючи у подвійному підпорядкуванні, одночасно належить до предмета юридичної компаративістики і до предмета відповідної галузевої науки, хоча останнім часом зросла кількість наукових публікацій з означеної проблематики.

Розвиток галузевої юридичної компаративістики передбачає також нові теоретичні та методологічні розробки, удосконалення методики її викладання. Існує потреба перегляду структурного викладення навчальних курсів галузевої юридичної компаративістики. Розвиток галузевої юридичної компаративістики в рамках навчальних дисциплін є важливою умовою підвищення якості юридичної освіти. Все це у сукупності робить тему цього дослідження новою і вельми актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано у відповідності до планів наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U0006H) на 2011–2015 рр. та «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016–2020 рр. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною наукових досліджень кафедри права Європейського Союзу і порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія» «Діалог сучасних правових

систем. Адаптація правової системи України до європейського права» на 2011–2015 рр.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розкриття змісту, природи і специфіки галузевої юридичної компаративістики в системі юридичних наук.

Досягнення поставленої мети дослідження зумовило необхідність вирішення таких задач:

надати характеристику дослідженням галузевої юридичної компаративістики в юридичній науці;

виявити методологічні особливості галузевої юридичної компаративістики;

обґрунтувати необхідність інтеграції науки й освіти у сфері галузевої юридичної компаративістики;

охарактеризувати основні підходи до визначення статусу галузевої юридичної компаративістики;

встановити структурні особливості галузевої юридичної компаративістики;

виявити співвідношення галузевої юридичної компаративістики з іншими юридичними та гуманітарними науками;

виявити взаємозв'язки галузевої юридичної компаративістики та інших компаративістських наук;

охарактеризувати сучасний стан і функціональне призначення галузевої юридичної компаративістики як навчальної дисципліни;

розкрити методику викладання галузевої юридичної компаративістики.

Об'єктом дослідження є юридична компаративістика як комплексна юридична наука.

Предметом дослідження є загальнотеоретичний аналіз галузевої юридичної компаративістики.

Методи дослідження. Методологічною основою

загальнотеоретичного дослідження галузевої юридичної компаративісти є комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних підходів і методів. Діалектичний підхід до вивчення правової реальності з точки зору загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення та загальних зв'язків явищ дозволив визначити закономірності формування галузевої юридичної компаративістики та визначити її статус у системі юридичних наук (п.п. 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3.). Історичний підхід дозволив розглянути генезис галузевої юридичної компаративістики, а також здійснити огляд дослідження галузевої компаративістики в юридичній літературі (п.п. 1.1, 2.1). Порівняльно-правовий підхід сприяв розробці методологічних засад галузевої юридичної компаративістики. Такі його елементи, як порівняння на макро- та мікрорівнях, текстуальне, нормативне та концептуальне порівняння, є ключовими засобами у розкритті порівняльно-правових об'єктів у сфері галузевої юридичної компаративістики (п.п. 1.2, 2.1, 2.2, 2.3). Системний підхід дозволив визначити місце галузевої юридичної компаративістики в системі правових і гуманітарних наук, а також виокремити її структурні елементи (п.п. 2.1, 2.2, 2.3). Формально-логічний метод використано при формуванні основних понять, що утворюють понятійний апарат галузевої юридичної компаративістики, при визначенні її основних структурних елементів (п.п. 2.1; 2.3.), а також при виокремленні основних підходів до викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін (п. 3.1). Методи аналізу та синтезу дозволили з'ясувати завдання та функції галузевої юридичної компаративістики у сфері юридичної освіти (п. 3.2).

Теоретичну основу дослідження становлять розробки таких вітчизняних і зарубіжних вчених з юридичної компаративістики, теорії держави і права та інших галузей права, як: У. Батлер, В. Безбах, Х. Бехруз, А. Бузгалін, Ф. Георгієв, К. Горобець, Л. Гусаров, М. Дамірлі,

В. Дудченко, А. Єгоров, Г. Єсаков, І. Кисельов, О. Кресін, І. Кривцова, Х. Кьотц, А. Малиновський, О. Малиновський, А. Малько, М. Марченко, А. Міцкевич, Ю. Оборотов, К. Осакве, В. Пучинський, П. Рабінович, М. Рейманні, А. Саїдов, С. Саїдов, А. Саломатін, О. Скакун, Ж. Сталєв, О. Тихомиров, Ю. Тихомиров, Є. Харитонов, О. Харитонova, К. Цвайгерт, В. Чиркін, Н. Янчук та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших у вітчизняній юридичній науці комплексним загальнотеоретичним монографічним дослідженням, присвяченим галузевій юридичній компаративістиці, визначенню її статусу, її взаємодії з іншими юридичними та гуманітарними науками, а також визначенню її місця в системі юридичної освіти.

уперше:

обґрунтовано структурні особливості галузевої юридичної компаративістики, що передбачає виокремлення її тричленної структури, яка містить у собі компоненти загальної теорії юридичної компаративістики, компоненти загальної теорії відповідної галузі права та компоненти особливої частини відповідної галузі права у залежності від об'єкта дослідження;

виокремлено основні підходи до викладання галузевої юридичної компаративістики: вибірковий інституційно-проблемний підхід, коли для порівняльно-правового аналізу береться декілька країн і обмежена кількість об'єктів дослідження; системно-правовий підхід, який відбувається у процесі реалізації права в основних правових системах; інституційно-галузевий підхід, коли поряд із розглядом загальних питань, присвячених закономірностям і тенденціям регулювання тих чи інших правовідносин, своєрідності правових систем сучасності тощо, надається порівняно правовий опис розвитку відповідних галузей права;

удосконалено:

концептуальні засади інтеграції науки й освіти у сфері галузевої юридичної компаративістики як необхідний компонент підготовки фахівців у різних галузях права;

положення щодо взаємозв'язку галузевої юридичної компаративістики з іншими компаративістськими науками, який має прояв, зокрема, у процесі здійснення порівняльно-правових досліджень, а також досліджень у сфері компаративістських наук (порівняльне державознавство, порівняльне релігієзнавство, порівняльна політологія тощо), широко використовуються, поряд із власним матеріалом, розробки галузевої юридичної компаративістики;

набули подальшого розвитку:

порівняльно-правовий аналіз співвідношення галузевої юридичної компаративістики з іншими правовими науками, що має відображення у тому, що галузева юридична компаративістика, спираючись на юридичні науки, розробляє на їх основі конкретно-теоретичні підходи та прийоми досліджень, які сприяють формуванню цілісного розуміння правової мапи світу, забезпечує пізнання специфічних закономірностей розвитку галузей права у різних правових системах;

осмислення стану розробки проблематики галузевої юридичної компаративістики, насамперед, шляхом виявлення таких основних недоліків, як: невідповідність більшості робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики предмету юридичної компаративістики та методології порівняльно-правових досліджень; відображення тільки у назві деяких публікацій порівняльно-правового спрямування дослідження, тоді як самих їх розроблено на основі краєзнавчого підходу, тощо);

характеристика методологічних особливостей галузевої юридичної компаративістики, пов'язаних з екстраполяцією наукового знання, суть якого зводиться до запозичення пізнавальних систем з інших наук;

розуміння ролі галузевої юридичної компаративістики в системі юридичної освіти, яка має прояв у тому, що вона сприяє формуванню правового мислення та правової культури сучасного юриста.

Практичне значення одержаних результатів. Основні теоретичні положення дисертації є внеском автора у подальший розвиток галузевої юридичної компаративістики в системі юридичних наук та можуть бути використаними у:

науково-дослідній роботі – у процесі подальшого дослідження теоретичних основ юридичної компаративістики;

юридичній практиці – у наданні пропозицій щодо удосконалення національного правопорядку, підвищенні ефективності законотворчої та правозастовної діяльності, спрямованої на гармонізацію національного законодавства;

освітній діяльності – при складанні навчальних планів і програм з професійної підготовки юристів, а також при удосконаленні навчального матеріалу з юридичної компаративістики, галузевих порівняльно-правових дисциплін, при написанні магістерських, дипломних та курсових робіт.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на спільному засіданні кафедри теорії держави і права та кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія». Результати дослідження було апробовано на: міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.); круглому столі «Філософія порівняльного правознавства, присвяченому пам'яті Петра Мартиненка и Патрика Гленна (м. Київ, 13 листопада 2014 р.); круглому столі, присвяченому 10-річчю кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства (м. Одеса, 28 листопада 2014 р.);

міжнародній науково-практичній конференції «Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку» (м. Донецьк, 6–7 березня 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальна юриспруденція», (м. Київ, 3 березня 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Ужгород, 27–28 лютого 2015 р.); IV науковій конференції, присвяченій пам'яті професора О.В. Сурілова «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 27–28 березня 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій пам'яті професора Вишнякова Олександра Костянтиновича (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації знайшли відображення у 13 публікаціях, 4 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжному виданні та у 8 тезах на науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАЛУЗЕВОЇ ЮРИДИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

1.1. Огляд літератури за темою дослідження

Будь-яке наукове дослідження базуються на досягненнях науки і містить у собі посилання на попередні дослідження. Безумовно, не є виключенням і дослідження галузевої юридичної компаративістики.

Юридична компаративістика історично зародилася у сфері приватного права і лише значно пізніше охопила сферу публічного права. Цим пояснюється той факт, що «теорія правових сімей ... майже завжди розвивалася так, ніби не існувало іншого права, окрім приватного» [281, с. 103]. Як зазначає А. Саїдов, «такий шлях є закономірним, оскільки саме у сфері цивільного права порівняльне вивчення було найбільш пов'язане із практичними потребами» [207, с. 54]. Більш того, багато провідних компаративістів були цивілістами, тому цілком закономірним є те, що у своїх роботах вони основну увагу приділяли проблемам цивільного права. Так, наприклад, одна з перших значних компаративістських робіт Р. Давида називалася «Елементарний курс порівняльного цивільного права» [296]. Двотомна фундаментальна праця німецьких компаративістів К. Цвайгерта і Х. Кьотца «Вступ до порівняльного правознавства у сфері приватного права» також присвячена питанням цивільного права.

Проте, останнім часом у юридичній науці отримала розвиток галузева юридична компаративістика. У теперішній час видаються праці вітчизняних та зарубіжних авторів із різних напрямків галузевої юридичної компаративістики.

Основні проблеми галузевої юридичної компаративістики відображуються у публікаціях у загальнотеоретичних та галузевих юридичних журналів. Створено Українську асоціацію порівняльного

правознавства, Товариство порівняльного права, публікуються щорічники з порівняльного правознавства, проводиться безліч конференцій. Значний теоретичний і практичний досвід у вивченні та порівнянні зарубіжного права напрацьовано у рамках міжнародної наукової конференції «Компаративістські читання». Традицію проведення цього авторитетного наукового заходу було започатковано у 2006 р. з ініціативи Української асоціації порівняльного правознавства та Центру порівняльного правознавства при Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Цей форум є одним із найбільш авторитетних і представницьких наукових заходів, які визначають сучасний стан, а також основні напрями і тенденції порівняльно-правових досліджень, що є характерними для сучасної юридичної науки [16, с. 370]. За своєю тематикою та формою проведення вони стали унікальним явищем в Україні та на пострадянському просторі. Їх концепція передбачає поєднання круглих столів, пленарних та секційних засідань, відкритих лекцій та презентацій. Кожний із цих заходів є справжнім кількадечним мозковим штурмом, спрямованим на передачу наукового та викладацького досвіду, формулювання та обговорення нових ідей [117].

Серед юридичних журналів суто компаративістського спрямування слід назвати такі: «Порівняльне правознавство» (Україна), «Порівняльно-правові дослідження» (Україна), «Порівняльно-аналітичне право» (Україна), «Журнал зарубіжного законодавства та порівняльного правознавства» (Росія), «Щорічник порівняльного права» (Росія), «Порівняльний конституційний огляд» (Росія) та ін.

У сучасній юридичній літературі для позначення поняття «галузева юридична компаративістика» використовуються різні терміни – «галузеве порівняльне правознавство» (О. Скакун), «теоретичні частини галузевих юридичних наук» (А. Саїдов), «галузева компаративістика» (К. Осакве).

Уявляється, що термін «галузеве порівняльне правознавство» не є вдалим, оскільки для позначення галузевих правових наук не прийнято вживати поняття «правознавство». Що стосується терміна «теоретичні частини галузевих юридичних наук», то цей термін є занадто громіздким, більше того, досить спірним є твердження про науковий статус галузевих порівняльно-правових дисциплін. Термін «галузева компаративістика» не є цілком адекватним змісту галузевих порівняльно-правових дисциплін, оскільки позначає занадто велике коло питань, у тому числі й тих, що не належать до юриспруденції. Так, наприклад, до галузевої компаративістики належать порівняльна політологія, порівняльне релігієзнавство, галузеве мовознавство тощо. Саме тому доцільним є використання терміна «галузева юридична компаративістика», який підкреслює, по-перше, правову природу галузевих порівняльно-правових дисциплін, по-друге, він є значно багатшим і об'ємнішим за змістом і має комплексний характер.

Незважаючи на те, що останнім часом кількість публікацій у сфері галузевої юридичної компаративістики збільшилася, їх змістовна та якісна складова викликає нарікання. Не можна не погодитися з видатним американським компаративістом М. Рейманом, стурбованим тематичним і методологічним наповненням компаративістських робіт, який роботи із цієї проблематики поділяв на:

- 1) роботи з іноземного права, переважно описового характеру з елементами порівняння;
- 2) роботи зі світової географії правових сімей;
- 3) роботи про цілі, методи й недоліки порівняльно-правового методу [307].

Важко не погодитися з О. Малько та А. Соломатіним, які зазначають, що «багатоаспектність юридичної компаративістики – це, скоріше, сильна, ніж слабка її сторона, яка об'єднує юристів – представників різних галузей

права. Інше питання, що вона викликає певні труднощі з визначенням її теоретико-методологічних основ і структури, змісту її викладання, породжуючи численні дискусії» [155, с. 128]. Подібну точку зору поділяє і М. Дамірлі, відзначаючи, що «найбільш складною проблемою сучасної цивільно-правової компаративістики є теоретико-методологічне та змістовне збагачення порівняльних цивільно-правових досліджень» [50, с. 27].

Характерним є те, що за радянських часів дослідження зарубіжного права і законодавства мало ідеологічний характер: звернення до закордонних прикладів було спрямовано на демонстрацію прогресивного характеру радянського права. Тільки в 90-х рр. минулого століття змінилися вектор і призначення таких досліджень. Ідеологічний інтерес змінився практичним. Саме до цього періоду належать перші спроби науковців створити універсальні монументальні праці з різних напрямків галузевої юридичної компаративістики.

Щодо предмету порівняльного цивільного права як напрямку галузевої юридичної компаративістики, то заслуговує на увагу думка Р. Б. Шишки, що у цьому питанні простужуються два підходи: пооб'єктний та методологічний. Зокрема, виділяють групи суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного права: 1) природні відносини (право осіб): шлюб, припинення шлюбу, фактичні шлюбні стосунки, материнство, батьківство, присвоєння імені, родинні стосунки тощо; 2) відносини економічного характеру: власність, об'єднання майна, передача права власності (речове право); 3) відносини обміну в широкому розумінні, з економічного та соціологічного погляду (контрактне право); 4) відносини, що підтримують рівновагу в суспільстві: відновлення порушеного права, відшкодування шкоди (зобов'язальне (деліктне) право). Йдеться про регулювання відносин у повсякденному житті людини, вплив

позитивного права на окремих учасників суспільства і на суспільство в цілому [287, с. 229].

Однією із перших таких робіт є монографічне дослідження з порівняльного цивільного права «Основні інститути цивільного права зарубіжних країн: порівняльно-правове дослідження», підготовлену науковими співробітниками відділу цивільного законодавства зарубіжних країн Інституту законодавства і порівняльного правознавства при Уряді Російської Федерації [189]. Однак ця праця страждає тим же недоліком, що й більшість подібних робіт, а саме – порівняльно-правовий характер знайшов своє відображення тільки у назві, а сама вона розроблена на основі країнознавчого підходу. Інституційний підхід у пізнанні правової реальності дуже ефективний для вивчення зарубіжного права, але це лише перший крок до порівняльного правознавства. Тут доречно згадати слова американського компаративіста К. Осакве: «Порівняльне правознавство має на увазі аналіз двох або більше правових систем шляхом зіставлення їх окремих аспектів з метою виявлення загальних та (або) відмінних властивостей. Навпаки, вивчення зарубіжного права охоплює розкриття лише однієї зарубіжної країни, без її порівняння з іншими системами, що, безперечно, є корисним заняттям, але навряд чи має відношення до юридичної компаративістики» [188, с. 11].

Повертаючись до аналізу вищезазначеної праці, слід указати й на інші недоліки, а саме: основні інститути цивільного права висвітлено не в усіх країнах, які досліджуються у цій роботі. Аналізу піддано основні інститути цивільного права на прикладі таких країн, як Болгарія, Велика Британія, Німеччина, Польща, Іспанія, Італія, США, Франція, Чехія, Хорватія та інші країни. Однак, ряд інститутів цивільного права розглядаються на прикладі окремих країн. Так, фондова біржа розглядається тільки на прикладі цивільного законодавства Іспанії, страхова медицина – Німеччини. Подібний недолік пояснюється тим, що

матеріали щодо кожної конкретної країни готувалися окремими авторами. Так, наприклад, матеріали з Великобританії готувалися одним вченим, з Чехії – іншим, з Іспанії – третім тощо. «Результатом такого підходу, – як зазначає М. Дамірлі, – є те, що ми маємо всього лише корисний довідник, а не порівняльно-правове дослідження. У ньому не виявлено ні загальне, ні особливе у розглянутих правових системах, немає систематизації, класифікації, не виокремлено певні моделі, що є характерним власне для порівняльно-правових досліджень» [50, с. 28].

Ще одним недоліком подібних робіт є те, що за критерій при цьому береться суб'єкт пізнання. Відповідно до цього підходу, якщо, вчений займається дослідженням власної правової системи, то це дослідження виходить за рамки компаративістики, а якщо ж зарубіжної правової системи – таке дослідження вважається складовою юридичної компаративістики. «Абсурдність такого підходу очевидна, оскільки, на думку М. Дамірлі, в обох випадках об'єктом дослідження є одна й та ж правова система» [50, с. 28].

Ці недоліки є наслідком того, що більшість сучасних авторів, які проводять дослідження у сфері галузевої юридичної компаративістики, є фахівцями з певних галузей права, але не є компаративістами. Як наслідок, дослідження таких авторів, як зазначає Х. Бехруз, «не піддаються порівняльно-правовому аналізу відповідно до предмета юридичної компаративістики та методології порівняльно-правових досліджень» [18, с. 284].

Із численних робіт з порівняльного цивільного права мабуть особливою популярністю користується двотомна фундаментальна праця К. Цвайгерта і Х. Кьотца «Вступ до порівняльного правознавства у сфері приватного права» [281]. Навчально-практичний посібник охоплює основні теми курсу «Порівняльне правознавство» і «Порівняльне цивільне право». Автори піддають порівняльному аналізу широку сферу юридичної географії (романську, німецьку, англо-американську північну,

соціалістичну, далекосхідну, мусульманську та індуську правові системи). Ця праця базується на системно-галузевому підході, оскільки поряд із розглядом правових систем надається порівняльний опис розвитку деяких інститутів цивільного права в окремих державах. Більше того, у цій праці автори приділили увагу не тільки нормативному елементу, але й врахували такі принципові явища як правозастосовна практика. Праця рясніє різноманітними прикладами з практики, що, безумовно, підвищує його наукову значимість. К. Цвайгерт і Х. Кетц розглядають не тільки систему права, але й судові системи окремих держав. У першому томі традиційні для порівняльного правознавства питання розглядаються у ключі цивільного права. Так, джерела права досліджуються на прикладі цивільних кодексів, окремі параграфи присвячено стильовим особливостям цивільного права кожної конкретної правової системи (наприклад, траст для англо-американської, речове право – для романо-германської тощо). Том другий цієї праці присвячено таким основним інститутам громадянського права, як зобов'язальне право, безпідставне збагачення та деліктне право.

Проблемам дослідження різних аспектів галузевої юридичної компаративістики приділяє пильну увагу М. Дамірлі. Його розробки «Система науки цивільного права та проблеми її компаративістської складової (критичний аналіз)» [50]; «Порівняльне правознавство у пошуках власної ідентичності» [53]; «Порівняльне правознавство: Ч. 1. Статус, предмет і система)» [54] тощо, є вагомим внеском у розвиток галузевої юридичної компаративістики та юридичної компаративістики в цілому. Так, науковець зазначає, що, ведучи мову про компаративістську складову цивільно-правової науки, вона від цивільного права відрізняється також за масштабом, виходячи за межі однієї правової системи; в орбіті її тяжіння знаходяться усі цивільно-правові системи. Це є вірним не тільки тоді, коли об'єктом дослідження є різні цивільно-правові системи в цілому (порівняння на макрорівні), але й тоді, коли

порівняння проводиться на рівні окремого інституту чи норми цивільного права (порівняння на мікрорівні) [50, с. 27]. На думку М. Дамірлі, «місце порівняльного цивільного права в системі цивільно-правової науки може бути визначено як дисципліна-посередниця між галуззю цивільного права і теорією цивільного права. Галузь цивільного права є для нього постачальником даних, яким воно саме є для теорії цивільного права» [50, с. 27].

Галузева юридична компаративістика, на думку вченого, є немов би «місцем зустрічі» юридичної компаративістики та відповідної галузевої правової науки. Галузева юридична компаративістика тим самим знаходиться у своєрідному подвійному підпорядкуванні: вона одночасно належить до дисциплінарної структури і юридичної компаративістики та відповідної галузі права.

З урахуванням визначення об'єкта юридичної компаративістики взагалі, тобто як комплексної науки, можна сказати, що якщо порівняльно-правова теорія охоплює собою всі правові системи у цілому, то об'єктами галузевих порівняльно-правових наукових дисциплін є їх частини, у найзагальнішому вигляді – це галузі права, а якщо конкретніше, то такими можуть бути будь-які складові правової системи [54, с. 133].

Окреме місце серед навчальних посібників із порівняльного цивільного права посідає робота Є. Харитонова та О. Харитонові «Нариси порівняльного правознавства: традиції приватного (цивільного) права в Європі» [274]. Її характерною особливістю є порівняльно-правове висвітлення цивільного права країн Європи у ретроспективному плані. Автори особливу увагу приділяють проблемам рецепції римського приватного права, класифікації європейських правових систем, визначення місця України на правовій карті світу. При цьому типологія правових систем диференціюється на підставі як правового, так і географічного критеріїв. Так, вчені виокремлюють романську, центрально-європейську

(германську), англосаксонську і східноєвропейську правові системи, до останньої належить правова система України.

Окрему увагу слід приділити навчальному посібникові «Цивільне та торгове право зарубіжних країн», підготовленому за загальною редакцією В. Безбаха і В. Пучинського [44]. Незважаючи на назву, у цьому посібнику в порівняльно-правовому плані охарактеризовано джерела і основні інститути цивільного і торгового права (суб'єкти, речове право, зобов'язальне право, кредитно-розрахункові правовідносини, неспроможність боржника, конкурентне середовище, право інтелектуальної власності, спадкове право, сімейне право тощо). Автори відібрали для дослідження п'ять держав – Францію, Німеччину, Велику Британію, США та Японію. Окремі інститути висвітлено на прикладах більшої кількості держав. Незважаючи на те, що цей навчальний посібник має порівняльно-правовий характер, однак, він не позбавлений недоліків, які притаманні більшості робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики – порівняльне цивільне право розробляється на матеріалах двох правових систем (романо-германської та англо-американської).

У теперішній час, крім фундаментальних розробок, зростає кількість окремих наукових публікацій, присвячених окремим інститутам цивільного права у різних правових системах сучасності [36; 190; 140; 108]. Однак, як свідчить їх аналіз, характерним об'єктом для них в основному є нормативно-правова база, тоді як не приділяється достатньої уваги вивченню практики.

Кінець XX ст. – час розквіту кримінально-правової доктрини – не міг не позначитися позитивно на розвитку порівняльно-правових ідей у галузі кримінального права. Компаративні елементи зустрічаються майже у кожному монографічному дослідженні. Важливо, що в них представлено саме порівняльний аналіз кримінально-правових інститутів, а не просто опис зарубіжного кримінального права.

Однією з перших книг із порівняльного кримінального права є праця О. Малиновського «Порівняльне правознавство у сфері кримінального права» [123; 153]. Автор обрав для дослідження дев'ять держав: Росію, Китай, Велику Британію, США, Францію, Німеччину, Іспанію, Швейцарію, Польщу. Дослідник концентрує увагу не тільки на фактичному матеріалі, але й звертає увагу на казуси судової практики. У системному порядку досліджуються основні інститути Загальної частини кримінального права (джерела кримінального права, суб'єкт злочинного діяння, стадії скоєння злочинних діянь, обставини, що виключають злочинність, покарання тощо) і Особливої частини кримінального права (злочини проти життя і здоров'я, статеві злочини, злочини проти власності). Не можна не визнати, що у цій роботі є як позитивні моменти, так і недоробки. До позитивних моментів цієї наукової праці слід зарахувати: по-перше, розгляд типології кримінально-правових систем сучасного світу; по-друге, зіставлення кримінально-правових інститутів, а не просто опис зарубіжного права; по-третє, розгляд основних інститутів кримінального права. Що стосується недоліків цієї роботи, то слід зазначити таке: по-перше, порівняльно-правовий аналіз деяких інститутів кримінального права відбувається на прикладі не всіх дев'яти держав, а тільки деяких із них; по-друге, мають місце помилки змістовного характеру, що свідчить про те, що автор при написанні роботи не завжди звертався до першоджерел; по-третє, у роботі знайшли своє відображення кримінально-правові системи лише кількох правових сімей сучасності, тоді як поза увагою залишилися багато кримінально-правових систем, де самі по собі кримінально-правові традиції відрізняється (наприклад ісламська кримінально-правова система).

Особливе місце серед робіт, присвячених порівняльному кримінальному праву, посідає праця Г. Єсакова «Основи порівняльного кримінального права» [74]. У ній розглянуто типологію кримінально-правових систем сучасності, історичний розвиток окремих кримінально-

правових систем, а також відмінні риси кримінально-правових систем тощо. Безумовною перевагою цієї монографії є те, що вчений розглядає окремі інститути кримінального права на прикладі окремих кримінально-правових сімей (романо-германської, сім'ї загального права, мусульманської, сім'ї загального і общинного права), а не окремих країн. Не менш важливим є той факт, що автор здійснив своє дослідження з урахуванням предмета та методології порівняльного правознавства. Однак, як і будь-яка дослідницька робота, ця праця не позбавлена недоліків. По-перше, автор порівняльне кримінальне право розглядає на матеріалах лише деяких держав у рамках кримінально-правових систем. Так, наприклад, кримінально-правова система загального права розглядається тільки на прикладі Великої Британії, романо-германська – на прикладі Франції та Німеччини, причому першу розглянуто більш глибоко. По-друге, ряд питань було розроблено на основі країнознавчого підходу, а не порівняльно-правового.

Заслуговує на увагу і дослідження А. Іванова та А. Корчагіна «Порівняльне кримінальне право» [81]. Автори цієї праці зробили спробу зіставити кримінальне законодавство дев'яти країн: Голландії, Іспанії, Китаю, Північної та Південної Кореї, Росії, США, Німеччини і Японії, що дозволило побачити усе різноманіття національних підходів до вирішення тієї чи іншої проблеми. Значну увагу приділено історії розвитку і формування кримінального права у різних країнах, що, безперечно, є перевагою цієї роботи. Ще однією її перевагою є виокремлення основних тенденцій розвитку кримінального права. Проте, і цей навчальний посібник не позбавлений недоліків. По-перше, сфера дослідження обмежена країнами, які належать до окремих кримінально-правових сімей. Так, із дев'яти досліджуваних країн чотири належать до традиційно-етичної правової сім'ї. По-друге, автори є прихильниками позасистемного підходу, що може спричинити появу нежиттєздатних норм, створених у результаті необдуманого запозичення чужорідних елементів

кримінального права. По-третє, заявлений компаративістський характер знайшов своє втілення, переважно, у назві праці, а саму її розроблено на основі країнознавчого підходу.

Визнаючи безумовні здобутки авторів зазначених праць, не можна не констатувати, що жодна із цих робіт не претендує на охоплення кримінального права сучасних країн у цілому, обмежуючись окремими регіонами чи групою країн.

Спробою проведення глобального аналізу основних інститутів кримінального права та їх комплексного дослідження у порівняльному плані став двотомник В. Додонова «Порівняльне кримінальне право» [65; 66]. Сфера дослідження не обмежена будь-якими географічними кордонами або певним колом країн. Автором було проаналізовано діючі кримінальні кодекси і закони понад 130 держав. Із найбільш принципових питань за допомогою вторинних джерел було вивчено кримінальне законодавство практично всіх країн світу. Такий підхід автора дозволив побачити кримінально-правові інститути у загальному контексті кримінально-правових систем сучасності, виявити дійсно глобальні тенденції розвитку кримінального права у світі. Автор відійшов від загальноприйнятої практики, коли ті чи інші інститути кримінального права розглядаються на прикладі двох кримінально-правових систем сучасності – романо-германської та англо-американської. Однак, положення цієї праці мають скоріше тезовий характер, що не дозволяє оцінити особливості тих чи інших інститутів кримінального права у тих чи інших кримінально-правових системах сучасності. Ця праця не є порівняльно-правовою у строгому сенсі слова, оскільки опис окремих інститутів кримінального права ще не є використанням порівняльно-правового методу. Задум автора виявити відмінності кримінально-правових моделей та зіставити їх, а не лише описати конкретні національні кримінально-правові інститути не цілком вдався.

Заслуговує на увагу розробка проблем порівняльного кримінального права, здійснюване М. Хавронюком. Науковець протягом тривалого часу здійснив серйозні дослідження монографічного та дисертаційного характеру, а саме: «Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації» (2005) [273]; «Історія кримінального права європейських країн» (2006) [271]; «Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації (2006, 2007) [272], а значну кількість наукових статей. М. Хавронюк здійснив поглиблений, детальний аналіз більш конкретних аспектів кримінального законодавства України порівняно з кримінальним законодавством країн континентальної Європи (проаналізовано не тільки кримінальні кодекси, але й інші джерела кримінального законодавства). Практично охоплено майже увесь комплекс питань, що знаходять відображення у кримінальному законодавстві. Запропоновано конкретні зміни до чинного КК України, також визначено певні перспективи подальших досліджень кримінального законодавства України та інших європейських держав. Його праці є унікальною базою для наступних робіт у галузі кримінально-правової компаративістики.

Як зазначають рецензенти цього унікального дослідження, всебічне охоплення всього комплексу питань, що становлять предмет кримінального законодавства країн континентальної Європи, воно містить як сильні, так і слабкі сторони. Сильна сторона полягає у тому, що розкрито захоплюючу картину повного і різноманітного, спільного й особливого набору проблем, притаманних Загальній та Особливій частинам кримінального законодавства України і держав континентальної Європи. Тим самим створено наукову базу щодо пошуку відповідей на багато запитань, що становлять предмет регулювання кримінального законодавства. З іншого боку, широкий комплекс питань, які намагався охопити автор, не дозволив йому зосередитися на детальному розгляді тих чи інших проблем, які самі по собі заслуговують на самостійний, глибокий

аналіз і можуть стати предметом окремого дослідження [11, с. 11]. Але попри на ці зауваження і недоліки дослідження М. Хавронюка у сфері порівняльного кримінального права є найбільш наближеними до тих вимог, які висуваються до порівняльно-правових досліджень галузевого характеру.

Чимало робіт останнім часом було присвячено порівняльному дослідженню окремих кримінально-правових інститутів. Значна частина вітчизняних публікацій присвячена кримінальному праву зарубіжних країн. Такі публікації не є порівняльно-правовими, однак мають велике значення для пізнання кримінально-правової дійсності.

Набувають розвитку порівняльно-правові дослідження у сфері публічного права, наприклад, порівняльного адміністративного права. Як справедливо зазначається, порівняльне адміністративне право дозволяє відображати і аналізувати як загальні адміністративно-правові процеси в світі, так і їх специфіку в окремих країнах і регіонах [253]. Воно побудовано на основі фундаментальних наукових знань із теорії держави і права, конституційного права, юридичної компаративістики, теорії управління, а також узагальнення світового та вітчизняного досвіду державного управління, виявлення закономірностей розвитку адміністративного права. Основну увагу зазвичай приділено вивченню законодавства тих держав, які істотно впливають на формування адміністративно-правових інститутів у багатьох країнах світу (Франція, Велика Британія, Німеччина, США, Японія) [2; 253].

Заслуговує на окрему увагу дисертаційне дослідження, здійснене у 2007 р. Е. Абдулаєвим «Порівняльне адміністративне право». Очевидно, це є першим дослідженням такого рівня (це докторська дисертація), здійснених на пострадянському просторі. У ньому проаналізовано особливості адміністративного права зарубіжних країн, а саме: Росії, США, Великобританії, Франції, Туреччини, Німеччини, Японії, Китаю, Болгарії, Єгипту, Італії [1]. Однією з позитивних рис цього дослідження є

те, що автор до його предмету залучив адміністративно-системи країн з досить різними правовими традиціями – від провідних європейських країн до ісламських країн. До недоліків цього дослідження, яке заявлене як компаративістське, є те, що воно, у більшій мірі, є викладенням адміністративного права зарубіжних країн, кожної окремо, а не самого їх порівняння.

Одним із перших навчальних посібників з цього напрямку галузевої компаративістики є праця А. М. Школика «Порівняльне адміністративне право» (2007), у якому розкрито основні положення адміністративного права зарубіжних країн та окреслено, які з них може бути використано в Україні. У якості ілюстративного матеріалу використано переклади актів адміністративного законодавства окремих європейських держав [288].

Активно розвивається такий напрямок галузевої юридичної компаративістики, як порівняльне трудове право та право соціального забезпечення. Порівняльне трудове право – це новий напрям у юридичній науці, покликаний дослідити різні системи трудового права, вивчити досвід зарубіжних країн з метою удосконалення національного трудового права. Вивчення трудового права зарубіжних країн в умовах розвитку міжнародних економічних відносин, зокрема міжнародної трудової міграції, стає необхідною складовою юридичної освіти та підвищення кваліфікації юристів [195].

У пострадянський період вийшли друком підручники і навчальні посібники з порівняльного трудового права та права соціального забезпечення [96; 97; 98; 132]. Піонером у цій галузі справедливо можна визнати І. Кисельова. На основі зіставлення існуючих у світі національних систем трудового права (їх понад 150) він виокремив чотири основних типи трудового права: країн розвиненої ринкової економіки; країн, що розвиваються – Азії, Африки і Латинської Америки; країн, що здійснюють перехід від централізовано планованої економіки до ринкової економіки; країн із централізовано планованою економікою, а також підтипи і

різновиди у рамках кожного з типів. Головним критерієм типологічної класифікації національних систем обрано особливості джерел, виробничої демократії, специфіку колективно-договірного регулювання, способи регулювання трудового договору та умови праці [97].

Незважаючи на малочисленність основної літератури із порівняльного трудового права та права соціального забезпечення, справедливості заради слід визнати, що чисельність публікацій з окремих питань порівняльного аналізу тих чи інших інститутів трудового права поступово зростає [83, с. 32].

Так, у 2007 р. побачило світ видання навчального посібника М. Бойка «Порівняльне трудове право» [23], у якому здійснено аналіз аналізу трудового права країн з розвинутою ринковою економікою, виокремлено загальні риси права цих країн, досліджені його основні інститути, дана характеристика особливостей національних систем і типів (сімей) трудового права. Особливу увагу приділено нормам і практичним підходам, які становлять інтерес для вдосконалення і подальшого розвитку національного трудового права, державного регулювання ринку праці в Україні.

Досягнення галузевої юридичної компаративістики у сфері трудового права є видання «Курс порівняльного трудового права» (2012 р.) [129]. Це великий за об'ємом матеріалу та за предметом дослідження підручник, у якому з нових позицій розкрито охарактеризовано основні інститути трудового права: суб'єкти трудового права, джерела трудового права; трудовий договір; робочий час і час відпочинку; нормування та оплата праці; охорона праці та забезпечення людині комфортного виробничого середовища; основи управління працівниками і внутрішній трудовий розпорядок; юридична відповідальність та інші примусові заходи трудового права; трудові спори тощо. Особливу увагу зосереджено на практичних проблемах правового регулювання трудових відносин.

Наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. на пострадянському просторі з'являються перші комплексні роботи з порівняльного конституційного права. Зародки порівняльного конституційного права можна побачити ще в радянську добу розвитку юридичної науки. За приклад можна нагадати дискусію щодо правильності побудови навчального курсу із зарубіжного державного права, що розгорнулася на сторінках видання «Сравнительный метод в юридических дисциплинах», автори якого переконливо доводять, що інституційна система вивчення основ конституційного права зарубіжних країн є більш доцільною, оскільки паралельний розгляд окремого правового інституту на прикладі декількох країн дозволяє робити відповідні аналітичні порівняння, тоді як опрацювання десятка або більше країн стосовно права кожної досить ускладнено й не має оціночного характеру [78].

Досить активно із застосуванням компаративістики досліджують проблеми конституційного розвитку й учені постсоціалістичних країн Європи. Особливий інтерес у цьому сенсі викликають роботи угорського правознавця А. Шайо. Його монографія «Самоограничение власти (краткий курс конституционализма)» - яскравий прояв результативності використання компаративного підходу [78].

Унікальною у цьому плані є праця, здійснена ще у 1996 р. «Порівняльне конституційне право», здійснена колективом авторів Б. М. Топорніним, Ю. А. Юдіним, А. І. Ковлером та ін. [231]. Його унікальність полягає у тому, що це – перше на пострадянському просторі, а, мабуть, взагалі у зарубіжній юридичній літературі, дослідження, у якому охоплено величезну кількість проблем порівняльного конституційного права. Дослідження базується на значному матеріалі, не обмеженому лише європейською правовою традицією чи, як традиційно аналізуються правові системи загального та романо-германського права. До предмету аналізу включено конституційне право Росії, багатьох країн Європи, Африки, Північної та Південної Америки, Океанії, Азії. Більш того, дослідження

базується здебільшого на інституційному підході до аналізу правової реальності у площині порівняння основних конституційно-правових інститутів. Автори справедливо наголошують на багатогранності конституційного процесу, його збагаченні новими ідеями та інститутами. Вказано на тенденцію зближення різних конституційно-правових систем, збільшення багатогранності конституційно-правових інститутів, наголошено на їх варіативності, обумовленої конкретно-історичними і національно-специфічними умовами та традиціями.

У 2005 р. вийшла робота Р. Енгібаряна «Порівняльне конституційне право» [72], що являє собою спробу порівняльно-правового аналізу конституційного права. У ній висвітлено основні інститути сучасного конституційного права на прикладі великої кількості держав. Однак викладення матеріалу у цій роботі має скоріше описовий, ніж порівняльно-правовий характер. «Молодою гілкою конституційного права» назвав російський правознавець Р. Єнгібарян порівняльне конституційне право, наголошуючи на важливій ролі порівняльного (компаративного) методу в цій науці. За його твердженням, даний метод зіставлення конституційно-правового ладу різних країн сприяє (а) виявленню спільного й особливого в розвитку їх систем, (б) наданню неупередженої оцінки місця кожної держави в світовому конституційному розвитку й (в) відпрацюванню практичних рекомендацій з удосконалення конституційного законодавства у кожній з них [72].

Ще одна праця у галузі порівняльного конституційного права належить колективу авторів за загальною редакцією професора В. Чиркіна «Порівняльне конституційне право» [232]. У цій роботі в широкому плані розглянуто проблеми порівняльного конституційного права. Авторами здійснено спробу на основі багатого матеріалу, що включає дослідження основ конституційного права багатьох країн Європи, Азії, Америки, Африки, Океанії, досвіду Росії та інших пострадянських країн охарактеризувати головні інститути сучасного конституційного права,

виявити тенденції їх розвитку, загальні риси та особливості, показати своєрідність конституційного регулювання, породжене неоднаковими соціально-економічними та політичними умовами, історичними та національними традиціями. Автори використовували інституційний підхід. Примітним є те, що автори не спеціалізуються на конституційному праві конкретних держав, як це має місце у деяких підручниках, що позиціонуються як порівняльно-правові, а на окремих інститутах конституційного права. Як результат – в наявності справу з порівняльно-правовим дослідженням у галузі конституційного права, а не дослідження зарубіжного конституційного права.

Не можна оминати увагою унікальне за об'ємом предмета дослідження, здійснене О. Мироненком, присвячені становленню та розвитку конституційної юстиції у, мабуть, більшості країн світу – від Європи, Америки, закінчуючи малими та великими країнами Азії та Африки. Статті, які у подальшому було сформовано у монографії, протягом декілька років публікувалися у газеті «Закон і бізнес» – «Конституційна юстиція: маловідомі сторінки історії» [169], «Конституційна юстиція на межі тисячоліть» [170]. Автором проаналізовано величезний за обсягом масив нормативно-правових актів, що регулюють діяльність конституційної юстиції у десятках країн світу. Слід зазначити, що праці О. Мироненко, скоріше описового характеру, ніж порівняльно-правового. Але вони є значним внеском у подальші розробки проблематики порівняльного конституційного права.

Як слушно зауважують дослідники-компаративісти у галузі порівняльного конституційного права, на сучасному етапі вже можна вести мову про такі самостійні наукові дисципліни, як загальне, особливе й порівняльне конституційне право. Причому, враховуючи необхідність забезпечення всебічності вивчення предмета науки конституційного права й формування достовірних конституційно-правових знань, вона вказує на порівняльно-правовий метод як на невід'ємний елемент юридичного

підходу для досягнення гносеологічних завдань у названих наукових дисциплінах [78].

За останні кілька років з'явилося багато наукових праць, написаних в порівняльно-правовому ракурсі у галузі адвокатської діяльності [58; 59; 101; 215; 216; 217]. Однак, як показує аналіз цих робіт, вони, швидше, розкривають особливості адвокатської діяльності в окремих країнах, ніж виявляють загальне й особливе.

Слід виокремити навчальний посібник М. Аракеляна «Порівняльна адвокатура» [7]. У цій роботі автор розглядає правові основи організації та діяльності адвокатури у сучасному світі, а також міжнародні стандарти у сфері адвокатської діяльності. Основи адвокатської діяльності аналізуються на прикладі США, Канади, країн Європейського Союзу (Франція, Німеччина, Велика Британія), пострадянських країн (Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Російська Федерація, Україна). Пропонований навчальний посібник є унікальним у своєму роді, проте і він не позбавлений певних недоліків. Так, деякі питання розглядаються виключно на матеріалах окремих держав. Такими є, наприклад, діяльність адвоката по трудових спорах у спеціалізованих судах Франції, Німеччини та Великої Британії. Однак слід зазначити, що у цій роботі є відсутнім аналіз правових основ діяльності адвокатури в окремих групах країн або сім'ях, які належать до іншої правових традицій. Проте, незважаючи на певні недоліки цієї роботи, слід зазначити, що вона є першою ластівкою у галузі порівняльної адвокатури.

Компаративное изучение административного права имеет не только теоретико-познавательное, но и ярко выраженное прикладное значение.

Дослідники звертають увагу на аналіз так званого судового права у порівняльно-правовому аспекті. Слід виокремити декілька робіт, присвячених проблематиці порівняльно-правового аналізу судових систем сучасності. У 2009 р. За авторством М. Марченко вийшло друком дослідження «Судова правотворчість та судове право» [166], у якому

окрему увагу приділено формам судового права, що існують у різних правових системах та правових сім'ях (у системі романо-германського права, у системі загального права).

Роком раніше було реалізовано проект українських науковців за назвою «Порівняльне судове право» [194] у форматі навчального посібника, автори якого здійснили спробу надати характеристику найтипівішим судовим системам країн світу з метою визначення позитивного досвіду в організації функціонування судової влади.

Пряме відношення до порівняльно-правового аналізу судових систем світу мають дослідження, присвячені судовому прецеденту як джерелу права взагалі та джерелу судового права [109]. Здійснюється історико-правовий та порівняльно-правовий аналіз судового прецеденту у міжнародному та національному праві.

Якщо підручники з екологічного права налічують десятки найменувань, то підручників із порівняльного екологічного права дуже мало. Традиційно матеріал, що з порівняльного екологічного права розміщується у спеціальній частині екологічного права. Порівняльне екологічне право іменується по-різному – «порівняльне екологічне правознавство», «порівняльна екологічна юриспруденція»

Одним із перших навчальних посібників із порівняльного екологічного права є праця О. Сурілової «Порівняльне екологічне право» [236; 237]. Автор підручника концентрує увагу на основних інститутах екологічного права, розглядає зміст та деякі закономірності розвитку екологічної політики, описує розвиток нормативної бази в екологічній сфері. Однак, цей навчальний посібник має ті ж вади, що й більшість робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики. По-перше, порівняльно-правовий характер цієї праці знайшов своє відображення, на жаль, тільки у назві. Основні інститути екологічного права не піддаються порівняльно-правовому аналізу відповідно до предмета порівняльного правознавства та методології порівняльно-правових досліджень. Автор віддав перевагу не

інституційному підходу, який є найбільш прийнятним для проведення галузевих порівняльно-правових досліджень, а країнознавчому [276, с. 23]. О. Сурілова відібрала для свого дослідження такі держави, як Україна, США, аналізуються положення Європейського Союзу і міжнародні стандарти у сфері екологічного права. Поза увагою залишаються інші правові системи, аналіз яких істотно збагатив би цей навчальний посібник. По-друге, у роботі відсутній аналіз загального й особливого в розглянутих правових системах. Так, наприклад, аналіз стандартів Європейського Союзу в галузі екологічного права істотно «виграв» би у разі здійснення порівняльно-правового аналізу, на підставі якого можна простежити як ті чи інші держави враховують норми міжнародного і європейського права у своєму національному законодавстві; наскільки ефективними з точки зору подолання екологічних проблем є інкорпоровані положення міжнародного права і права Європейського Союзу; якими є основні тенденції розвитку й удосконалення національного екологічного права у різних державах на основі міжнародного права і права Європейського Союзу. По-третє, є помилки змістовного характеру, що свідчить про те, що автором використовувалися другорядні джерела.

Значну частину вітчизняних публікацій у сфері зарубіжного екологічного права становлять роботи, що містять викладення екологічного права конкретної країни або конкретного інституту екологічного права [26; 27, с. 89-90; 91, с. 7; 92; 111, с. 33-36; 145]. Такі публікації є певним базисом для проведення порівняльно-правових досліджень.

Підводячи підсумок оглядові основної літератури з галузевої юридичної компаративістики, слід навести думку М. Дамірлі, який, розглядаючи проблеми компаративістської складової порівняльного цивільного права (а це справедливо і стосовно інших компаративістських дисциплін), слушно зауважив таке: «Порівняльне цивільне право, перебуваючи у подвійному підпорядкуванні, одночасно належить до

дисциплінарної структури і порівняльного правознавства, і цивільно-правової науки, оскільки в ньому дослідник постає у двох ролях: він – і компаративіст, і цивіліст. Все це добре відомо, але не завжди із цього робляться практичні висновки. А вони полягають у тому, що дослідник галузей, що займається порівняльним вивченням права, повинен професійно володіти не тільки своєю галуззю, але й теорією і методологією (методами, власною мовою і понятійно-категоріальним апаратом) правової компаративістики» [50, с. 29].

До останніх розробок проблем юридичної компаративістики, що є підґрунтям галузевої юридичної компаративістики, необхідно віднести праці, виконані під егідою Української асоціації порівняльного правознавства та Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, які вийшли друком у 2015-2016 рр., а саме: Філософія порівняльного правознавства (2015 р.) [268]; Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень (2015 р.) [89]; Ідея порівняльного міжнародного права (2015 р.); Сучасні проблеми порівняльного правознавства (2015 р.) [238], Порівняльне правознавство : хрестоматія (2016 р.) [192] та ін.

Отже, останнім часом в юридичній літературі з'явилося чимало робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики. Такий інтерес до галузевих порівняльно-правових досліджень продиктований значним впливом зарубіжного права на національну правову систему. Однак не можна не зазначити, що дослідження у сфері галузевої юридичної компаративістики мають скоріше кількісний, ніж якісний характер. До основних недоліків, властивих сучасним науковим розробкам у сфері галузевої юридичної компаративістики належать: невідповідність більшості робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики предмету юридичної компаративістики та методології порівняльно-правових досліджень; порівняльно-правовий характер деяких робіт відбивається тільки у назві, а самих їх розроблено на основі краєзнавчого підходу; основним об'єктом у

таких дослідженнях є законодавча база, тоді як правозастосовна, судова практика залишаються поза увагою вчених; у більшості робіт із галузевої юридичної компаративістики дослідження обмежуються деякими правовими системами, як правило, романо-германською та англо-американською (майже ігнорується факт існування інших правових систем, де правові традиції істотно відрізняються від традицій західного права).

Стан порівняльно-правових досліджень у цій сфері вимагає подальшої комплексної розробки. Існує проблема належного розуміння теоретико-методологічної природи і характеру порівняльно-правових досліджень.

1.2. Методологічні особливості галузевої юридичної компаративістики

Методологічні особливості галузевої компаративістики можна охарактеризувати, позначивши ряд тенденцій, що мають місце у галузевих юридичних науках. Ключовою особливістю методології галузевої юридичної компаративістики є «екстраполяція наукового знання, сутність якої полягає в запозиченні пізнавальних систем з інших наукових напрямків. Екстраполяцію можна визначити і як процес перенесення наукового знання з однієї сфери, для якої це знання є знанням, до іншої, пізнання якої ще належить здійснити» [39, с. 71].

Філософська енциклопедія тлумачить екстраполяцію як логіко-методологічну процедуру поширення (перенесення) висновків, зроблених щодо будь-якої частини об'єктів або явищ на всю сукупність (безліч) відповідних об'єктів або явищ, а також на їх іншу будь-яку частину; поширення висновків, зроблених на основі справжніх і (або) минулих станів явища або процесу на їх майбутній (прогнозований) стан [178].

Розробка методологічних порівняльно-правових досліджень супроводжується запозиченням з інших дисциплін, перш за все юридичної компаративістики. Слід зазначити одну з методологічних особливостей

галузевої юридичної компаративістики, яка має міждисциплінарний характер. При цьому не можна не сказати, що для більш повного і об'єктивного дослідження вченому необхідно максимально задіяти методологічний інструментарій, вдатися до використання методів точних і природничих наук.

Пошук нових методів проведення порівняльно-правового дослідження у галузі галузевої юридичної компаративістики призвів до того, що з математики у галузеві порівняльно-правові дисципліни було запозичено моделювання. Цей метод, що пов'язаний з абстрагуванням та ідеалізацією, дозволив, на основі урахування сучасних тенденцій розвитку законодавства у правових системах сучасного світу, чинників, які впливають на його розвиток, як змодельовати структуру майбутніх кодексів у тій чи іншій галузі права, так і запропонувати нові статті тих чи інших галузей права або зміни у цих статтях; як «булева алгебра, призначення якої полягало в аналізі великого масиву даних по різних країнах за допомогою операцій логічного додавання і множення. Зі статистики були взяті факторний і кореляційний види аналізу, з природничих наук адаптовані у політичну сферу класичний системний аналіз та синергетика, з психології – психометричні методи, а також шкалограмний аналіз, з соціології – соціометрія, з теорії ймовірності – вибірковий аналіз генеральної сукупності, тощо» [30, с. 127].

Використання методологічних прийомів інших наук, які застосовуються при дослідженні у сфері галузевої юридичної компаративістики, забезпечує різнобічне дослідження цієї сфери у різних аспектах, що формує таку властивість, як універсальність галузевої порівняльно-правової методології [275, с. 222].

Проте, явища екстраполяції, крім позитивних моментів, мають і негативні наслідки. Факт запозичення методологічних прийомів з інших наук призвів до гібридного характеру методології у галузевій юридичній компаративістиці. Під гібридизацією слід розуміти «схрещування,

переплетення різнорідних методологічних прийомів у межах одного наукового організму, що проявляється в обміні як поняттями, теоріями та методологією між окремими науковими дисциплінами та їх галузями, так і інформацією, результатами, показниками, статистичними даними» [64, с. 118].

Оскільки застосування методології природничих і точних наук вимагає від дослідника глибокого проникнення в теорію методу (для чого необхідними є певні пізнання із цих наук, що зустрічається нечасто), оскільки має місце певна частка електизму вітчизняної методологічної бази, і не тільки вітчизняної. Звідси випливає й інша проблема – часом не залишає думка про штучність, ефемерність, відірваність від реальності і недосконалість деяких побудов, класифікацій, моделей [171, с. 52].

Незалежно від того, в якому ключі оцінюють особливості галузевої юридичної компаративістики – позитивному чи негативному – і як вони будуть ідентифіковані, всі вони є наслідком такої генетичної особливості, як екстраполяція наукового методу з різних сфер на порівняльно-правовий. Подальший розвиток методології можливий у декількох напрямках, одним із яких може стати так званий процес зрощення. Все це вимагає великих зусиль від вчених-компаративістів, оскільки тягне за собою колосальну роботу над понятійно-категоріальним апаратом, створення метанаучної термінології, єдиної теорії. Другий напрямок розвитку пов'язаний з подальшою диверсифікацією галузевої юридичної компаративістики на окремі напрямки.

Не вдаючись до детальної критики того чи іншого напрямку розвитку методологічної бази галузевої юридичної компаративістики, слід сказати, що вивчення сутності явищ правової реальності у тій чи іншій галузевій порівняльно-правовій дисципліні є неможливим без залучення спеціальних юридичних методів: формально-юридичного, історико-правового, правового моделювання, структурно-функціонального, правового прогнозування тощо. Тому особливого значення для розвитку методології

галузевої юридичної компаративістики набуває розробка методологічних засобів, що підвищують ефективність використання спеціальних юридичних методів, особливо порівняльно-правового методу, який інтегрує емпіричний матеріал і процедури інших загальних і приватних методів правового пізнання.

Галузева юридична компаративістика володіє широким арсеналом методів, особливість співвідношення яких полягає в тому, що на перший план виступає порівняльно-правовий метод, який визначає саму природу досліджень.

Порівняльне галузеве право, як справедливо зазначає М. Дамірлі, не є, як це часто помилково вважають, результатом простого додавання порівняльно-правового методу до галузевої правової матерії. Адже й інші галузеві правові дисципліни застосовують цей метод. Порівняльне галузеве право, як і будь-яка порівняльно-правова наукова дисципліна, від них відрізняється за способом застосування порівняння: тут воно застосовується систематично. Порівняльно-правовий підхід у структурі методології компаративних дисциплін, у тому числі порівняльного галузевого права, займає домінуюче становище [54].

Існує певна специфіка використання порівняльно-правового методу при проведенні порівняльно-правових досліджень у сфері галузевої юридичної компаративістики. Ступінь використання того чи іншого прийому визначається характером досліджуваного правового об'єкта. Наприклад, при порівнянні норм цивільного права найбільш затребуваним стане метод аналогії. Але у будь-якому разі домінуюче становище у такому дослідженні залишається за порівняльно-правовим методом. «Визнання порівняльного методу як основного прийому пізнання правової матерії компаративного характеру стало можливим у результаті визначення порівняльного правознавства як самостійного напрямку наукових досліджень» [70, с. 34]. «У нових значеннях, отриманих за допомогою

порівняльно-правового дослідження, – зазначає болгарський компаративіст Ж. Сталев, – полягає його сенс – підстави його використання правовою наукою» [235, с. 42]. Що ж стосується інших методів, то в методології галузевих порівняльно-правових досліджень ієрархічність і затребуваність методів наукового пізнання визначається видом конкретного дослідження.

Проте, не можна розглядати порівняльно-правовий метод як «сверхметод», оскільки «одне лише порівняння не може задовольнити наукові потреби» [38, с. 274]. Основне завдання методології порівняльно-правового дослідження – визначити ступінь розумного поєднання інших методів пізнання у порівнянні з методом порівняння і виконати завдання спеціалізованого аналізу правової матерії компаративного характеру. У зв'язку із цим доцільно визначити загальнометодологічні особливості порівняльно-правового методу у галузевій юридичній компаративістиці.

По-перше, об'єктами порівняння у галузевій юридичній компаративістиці можуть бути будь-які явища правової реальності (норми права, інститути, окремі ідеї тощо) аби вони були однорідними і порівнянними. Наприклад, є можливим порівняння трудового договору за законодавством різних правових систем.

При цьому, застосування порівняльно-правового методу пізнання здійснюється у декілька етапів. Спочатку в об'єктах пізнання необхідно визначити типове й унікальне. При порівнянні типових правових явищ можна визначити спільне та відмінне. Унікальні правові явища можуть вивчатися виключно з точки зору вирішення пізнавальних завдань, поза їх зіставленням із вітчизняним правом. Так, наприклад, докладні знання про правові звичаї австралійських аборигенів у сфері цивільного права для вітчизняного юриста навряд чи мають велике науково-практичне значення. А відсутність того чи іншого інституту в національному законодавстві робить повноцінне порівняння неможливим, оскільки у цьому разі вчений займається виключно вивченням зарубіжного права.

Після виявлення типового й унікального, у типовому аналізується загальне й особливе. Саме типове у різних об'єктах правової реальності дозволяє порівняти рівнозначні предмети. Наприклад, типовим є встановлення у всіх країнах кримінально-правової відповідальності за умисне вбивство. Загальним буде зміст диспозиції основного складу, а особливим – зміст диспозиції привілейованого складу (наприклад, встановлює відповідальність за вбивство з милосердя) і кваліфікованого складу (наприклад, кваліфікуюче батьковбивство).

Дотримання цих правил дозволяє уникнути ряду помилок – порівняння непорівнювального і некоректне порівняння. Наприклад, помилково намагатися зіставити приписи ісламського сімейного права із приписами Сімейного кодексу України. Унікальність явищ правової дійсності необхідно оцінювати з урахуванням специфіки правової культури, правової ментальності, правової традиції виключно як приналежність до конкретної правової системи. Відсутність тих чи інших положень у національному законодавстві не свідчить про відсталість і не є його недоліком.

По-друге, у процесі порівняльно-правового аналізу тих чи інших об'єктів правової реальності, крім виявлення подібностей та відмінностей, виокремлюють причини, потім визначаються тенденції розвитку порівнюваних об'єктів, робляться висновки, узагальнення, певні прогнози на майбутнє. Звичайно ж, подібні судження не позбавлені суб'єктивізму з боку дослідника.

Щоб порівняння було коректним, недостатньо правильно зіставити норми позитивного права. При порівнянні тієї чи іншої галузі права різних держав необхідно враховувати широке коло факторів, у тому числі культурні особливості, ментальність того чи іншого народу тощо. Галузева юридична компаративістика не сприймає так званого юридичного позитивізму, тобто суто формального зіставлення норм законодавства різних правових систем. Порівняльно-правовому аналізу мають

піддаватися нормативно-правові акти, правова доктрина, звичаї, правозастосовна практика. Порівняння останньої дає можливість пізнати так зване «живе право», без якого порівняльно-правовий аналіз є неповним. На жаль, доводиться визнати, що більшості праць у сфері галузевої юридичної компаративістики притаманні подібні вади – їх об'єктом є позитивне право, тоді як не приділяється належної уваги правозастосовній практиці.

Не менш важливим є порівняльний аналіз в історичній ретроспективі – він дозволяє з'ясувати причини появи тих чи інших інститутів права, простежити еволюцію законодавства. Особливість порівняльно-історичного аналізу полягає в тому, що він не є виключно правовим способом пізнання правової реальності. На дослідника у такому разі покладається обов'язок проаналізувати також економічні, політичні, соціальні, культурні, психологічні та інші закономірності еволюції певної галузі права.

По-третє, при здійсненні порівняльно-правового аналізу у сфері галузевої юридичної компаративістики необхідно враховувати термінологічне розмаїття дефініцій у тій чи іншій галузі права зарубіжного права. У процесі порівняння часто виникає проблема точності юридичного перекладу, оскільки доволі часто в національній мові є відсутньою відповідна тотожність. У такій ситуації дослідник повинен визначитися, чи є відмінності між перекладом та оригіналом виключно термінологічні або змістовні. Тому важливим є володіння дослідником мовою, якою написаний нормативно-правовий акт або інший об'єкт дослідження.

По-четверте, при зіставленні тих чи інших об'єктів галузевої юридичної компаративістики перед дослідником постає завдання уникнути поверхневого дослідження. Зрозуміло, не завжди легко можна визначити істотні явища правової реальності; однак, якщо дослідник не проведе подібної межі, рано чи пізно чужорідні елементи досліджуваної правової системи дадуть про себе знати. Цей етап є одним з перших на шляху

успішного проведення порівняльно-правового аналізу. «Запозичення зарубіжного досвіду вимагає серйозного, зваженого ставлення. При цьому є неприпустимими дилетантизм, крайнощі, односторонній, поверхневий підхід» [69, с. 36].

По-п'яте, при проведенні порівняльно-правового аналізу у сфері галузевої юридичної компаративістики слід враховувати ступінь приживлюваності запозичених явищ правової дійсності в національний правовий ґрунт. Слід враховувати ту обставину, що запозичення зарубіжних норм права – це аж ніяк не технічна операція. Слід пам'ятати, що звернення до зарубіжного досвіду та його використання – завжди «предмет протиріч, полеміки, конфліктів різних соціальних і політичних сил, а нерідко й об'єкт політичних спекуляцій» [249, с. 235]. Цю думку розвиває британський науковець О. Кан-Фройнд: «Будь-яка спроба використати при трансплантації норми закону поза контекстом, який існує у країні походження норми, що трансплантується, обов'язково призводить до відторгнення цієї норми у країні прийому» [302].

Слід пам'ятати, що виявлені у процесі порівняльно-правового аналізу окремі інститути, норми тощо зарубіжного права, не завжди є прийнятними для національної правової системи. Необхідно дуже обережно підходити до питання про доцільність повного або часткового запозичення окремих положень зарубіжного права. Справа в тому, що досліджуваний об'єкт може випасти із загальної системи вітчизняного права або навіть суперечити окремим його положенням. Більше того, корисно з'ясувати, чи існують у національній правовій системі ті проблеми, які зарубіжний законодавець вирішує за допомогою досліджуваного інституту чи правової норми, чи їх вирішено в інший спосіб, або ж ще не виникли, а, можливо, і не можуть виникнути (наприклад, закон про товарні біржі в РФ було розроблено і прийнято поспіхом, хоча в російській економіці були відсутніми ті інститути інфраструктури, які у зарубіжній економіці забезпечують їх діяльність).

Таким чином, при використанні зарубіжного юридичного досвіду необхідно враховувати можливість і межі запозичення зарубіжних норм і правових інститутів, репродуктивність механічного копіювання чужорідних моделей.

Порівняльно-правовий метод містить у собі цілий ряд методик, серед яких макро- і мікропорівняння, внутрішнє і зовнішнє, синхронне і діахронне, доктринальне, нормативне, функціональне та інші види порівнянь. Варто розглянуто деякі із цих видів порівняння стосовно до галузевої юридичної компаративістики.

Макропорівняння є таким видом порівняння, за якого зіставляються макрооб'єкти. Як правило, при макропорівнянні досліджуються: взаємовідносини материнської правової системи із дочірніми правовими системами (наприклад, питання рецепції римського права правовими системами романо-германської правової сім'ї); вплив міжнародного права на національні правові системи (наприклад, як сприймаються національними правовими системами міжнародні стандарти у галузі екологічного права); правова ідеологія (наприклад, вивчається вплив мусульманської ідеології на чинне законодавство мусульманської правової сім'ї); взаємодія правових систем, що належать до різних правових сімей тощо.

Мікропорівняння «має справу не з загальними проблемами, а зі спеціальними, тобто правилами, використовуваними для вирішення конкретних проблем» [14; 19]. На мікрорівні, як правило, порівняльно-правовому аналізу піддаються правові норми або їх окремі частини, правові інститути, підгалузі права, галузі права, судові рішення тощо. При проведенні порівняльно-правового аналізу на мікрорівні дослідник повинен враховувати приналежність тих чи інших норм, галузей права до певної правової системи; специфічність процесів правотворчості та правореалізації в різних правових системах; особливості юридичної техніки у порівнюваних правових системах; різний ступінь впливу

наднаціональних і міжнародної правових систем на національні правові системи.

Порівняння, здійснене у межах однієї правової системи є внутрішнім, а порівняння однорідних об'єктів, які належать до різних правових систем, є зовнішнім порівнянням. Об'єктами внутрішнього порівняння можуть бути законодавство і правозастосовна практика як федеральної, так і унітарної держави (наприклад, порівняння інституту провини у цивільному і кримінальному праві; порівняння положень конституційного права США на рівні федерації та штатів тощо). У рамках зовнішнього порівняння можуть піддаватися порівняльно-правовому аналізу цивільно-правові системи різних держав.

Сутність доктринального порівняння полягає у зіставленні різних вчень з одних і тих самих питань. Як правило, порівняльному аналізу піддаються наукові дефініції порівнюваних понять, а також їх ознаки, які висловлюють суттєвий зміст правових явищ.

Нормативний вид порівняння, мабуть, використовується у галузевій юридичній компаративістиці найбільш часто. Суть нормативного порівняння полягає в тому, щоб зіставити подібні нормативно-правові норми тих чи інших галузей права у рамках декількох правових систем. Незважаючи на те, що цей вид порівняння має чимало недоліків, проте, він досить широко використовується при здійсненні порівняльно-правового аналізу. На його основі вивчено чимало цінних робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики.

Більш високий рівень порівняльно-правових досліджень – функціональний підхід [96, с. 14]. Цей спосіб порівняння передбачає, що «порівнюються неформальні ознаки того чи іншого інституту в різних країнах, а його функції. При цьому однойменні інститути та установи різних країн можуть виконати різні функції. Головне у порівняльному аналізі не найменування відповідних установ, інститутів (субінститутів) різних країн, а виконувані ними функції» [207, с. 58].

Порівняльно-правовий аналіз функцій передбачає дослідження шляхів і методів, що реалізуються в різних правових системах. «Використання моделей дозволяє отримати панорамний вид різних шляхів, якими вирішуються однакові проблеми, побачити, як власна правова система співвідноситься із цими моделями і виявити наявні відмінності, подібності і тенденції розвитку. Підсумком компаративістського аналізу є оцінка переваг і недоліків різних національних рішень і, зокрема, прийнятність юридичного досвіду різних іноземних держав для свого національного ... права. І тут можуть бути найрізноманітніші варіанти» [207, с. 58]. Німецькі компаративісти К. Цвайгерт і Х. Кьотц відзначають: «Іноді різні рішення бувають рівнозначними або являють собою розумний вибір, а іноді, навпаки, переваги одного з рішень очевидні. Нарешті, комбінація елементів різних національних законодавств може надати більш ефективне рішення» [281, с. 74].

Проведення порівняльно-правового аналізу дозволяє показати своєрідність окремих галузей права, їх інститутів, норм у різних правових системах, зіставити ці галузі права з подібними галузями права в інших правових системах і виявити національні відмінності.

Успішне застосування порівняльно-правового методу у поєднанні з іншими методами пізнання є кроком до пізнання правової дійсності.

По-перше, застосування порівняльно-правового методу у галузевій юридичній компаративістиці дозволяє визначити місце свого, наприклад, кримінального законодавства серед існуючих численних кримінально-правових систем сучасного світу, усвідомити його національні особливості, а також подібності та відмінності із кримінальним законодавством інших правових систем

Дослідження іноземних правових систем дає можливість розглянути національну правову систему як би з боку. Як зазначає А. Саїдов, «вивчаючи іноземні правові системи, часто доводиться відчувати культурний шок, коли з'ясовуєш, що певна проблема в іншій країні

вирішена зовсім інакше. І це змушує ще раз проаналізувати і оцінити цю проблему свого національного ... права тепер під іншим кутом зору, в новому аспекті, зі збагаченим розумінням суті проблеми» [207, с. 57].

По-друге, застосування порівняльно-правового методу в галузевій юридичній компаративістиці має практико-прикладне значення, спрямоване на удосконалення національного законодавства.

Загальновідомо, що та чи інша проблема у правовому регулюванні різних правових систем може бути вирішеною у різні способи, відмінні від того способу, який є властивим національному законодавству. «Знання того, як це відбувається за кордоном, може сприяти прийняттю більш правильного, адекватного рішення» [252, с. 19]. «Порівняльне право дає можливість винести уроки із зарубіжного досвіду, врахувати його позитивні та негативні аспекти і використовувати цей досвід для удосконалення національного законодавства» [309, с. 118]. Слушним є міркування А. Саїдова, що «вивчення зарубіжного юридичного досвіду – це свого роду сурогат експерименту, який у праві в чистому вигляді є неможливим; воно дозволяє виокремити аспекти, які можуть бути адаптованими у процесі національної правотворчості» [207, с. 57].

Використання порівняльно-правового методу у галузевій юридичній компаративістиці дозволяє визначити як ті чи інші норми національного права відповідають загальносвітовим тенденціям розвитку, наскільки норми національного права є більш ефективними у порівнянні з аналогічними нормами в інших правових системах сучасного світу. Більше того, не можна не визнати, що досвід більш розвинених правових систем може відображати ситуацію, яка може виникнути в менш розвинених правових системах, що дає можливість навчатися на чужих помилках.

По-третє, застосування порівняльно-правового методу у галузевій юридичній компаративістиці дає можливість спрогнозувати розвиток певної галузі права, її інститутів і норм у майбутньому. Так, наприклад, можна з упевненістю стверджувати, що екологічне законодавство сучасних

правових систем світу з розвитком інтеграційних процесів ставатиме все більш уніфікованим, що існуюча система права буде схильна до екологізації.

У підсумку можна сказати, що ефективне використання методології у сфері галузевої юридичної компаративістики дозволить не тільки досягти тих результатів, які ставить перед собою дослідник-компаративіст, але й зібрати необхідний матеріал для удосконалення національного законодавства, правозастосовної практики, а також надасть можливість практикуючим юристам гідно орієнтуватися у зарубіжних юрисдикціях. Особливого значення для розвитку методології галузевої юридичної компаративістики набуває розробка методологічних засобів, що підвищують ефективність використання спеціальних юридичних методів, особливо порівняльно-правового методу, який інтегрує емпіричний матеріал і процедури інших загальних і приватних методів правового пізнання. Використання методологічних прийомів інших наук, які застосовуються у дослідженні сфери галузевої юридичної компаративістики, забезпечує різнобічне дослідження цієї сфери, що формує таку властивість, як універсальність галузевої порівняльно-правової методології.

1.3. Галузева юридична компаративістика: необхідність інтеграції науки і освіти

Синтез науки й освіти є гострою життєвою необхідністю сучасного суспільства. Ця потреба особливо виникає перед галузевою юридичною компаративістикою через її фрагментарність та плюралізм наукових підходів. Останнім десятиліттям галузеву юридичну компаративістику «звинувачують» у тому, що вона «застигла у догматичному сні». У вітчизняній юридичній освіті мало стимулів, які стимулювали б надання

галузевій юридичній компаративістиці належного значення у навчальному процесі.

Е. Ерліх зазначав, що «для юриспруденції, як і для будь-якого іншого штучного вчення ... мають цінність лише ті завдання, які можуть сприяти практичним діям» [297]. Цінність галузевої юридичної компаративістики багатьма сприймається саме з практичної точки зору, як можливість надання законодавцю, судді або практикуючому юристу пропозицій щодо подальшого удосконалення національного правопорядку. Однак поки галузева юридична компаративістика буде сприйматися таким чином, вона «буде мати національне забарвлення, оскільки розглядає національні правові норми як відправний пункт і передбачає, у першу чергу, їх удосконалення» [130, с. 93].

«У теперішній час людство увійшло в абсолютно нову епоху розвитку, однією з ознак якої стали нестабільність, динамізм у політичних, економічних, правових та інших соціальних явищах; все в світі постійно і стрімко змінюється. Отже, знання стає все більш «продуктом, що швидко псується», і воно повинно постійно перебудовуватись відповідно до нових умов. Тим самим інноваційність практики стає атрибутом часу, юристам-практикам необхідний науковий стиль мислення, навички науково-дослідницької роботи, здатність здійснювати інноваційну діяльність, вміння самостійно і швидко орієнтуватися в потоках інформації» [49, с. 101]. Ці слова, сказані М. Дамірлі, можна вважати лейтмотивом сучасного розвитку юридичної науки у цілому та галузевої компаративістики, зокрема.

Необхідно зазначити, що той величезний матеріал, який розроблений компаративістами, за відсутності належного теоретичного стрижня породжує у деяких вчених песимістичні настрої. Зокрема, У. Евальд зазначає, що сучасне порівняльне право характеризується «фокусуванням на істотних старокнижних доктринах і униканням історії і теорії» [298]. Якоюсь мірою йому позиція співпадає з поглядами американського

вченого М. Рейманна. Зокрема, він називає безсумнівними успіхами порівняльного правознавства появу після 1945 р. робіт з іноземного права, переважно описового характеру з елементами порівняння; робіт по світовій географії правових систем; робіт про цілі, підходи та недоліки порівняно-правового методу. Однак, незважаючи на велику кількість праць, на думку М. Реймана, наявна «сміховинно мала кількість статистичних даних про досліджувані та порівнювані правові системи». Велика кількість опублікованих матеріалів, позбавлених міцної теоретичної основи, призводить до нерозуміння того, що ж все-таки необхідно порівнювати [307, с. 674-676, 686], тим більше, що часто зустрічаються роботи, щодо яких ця критика є доцільною.

У той же час зустрічаються й інші точки зору. Зокрема, Ю. Тихомиров зазначає, що при дефіциті інструментально-методичних розробок спостерігається надзвичайно складна, ієрархічна структура сучасного порівняльного правознавства: макрорівень порівняльно-правового аналізу містить у собі в себе порівняння національних правових систем, правових сімей, правової системи міждержавних об'єднань і системи міжнародного права. При цьому «відбувається зміна векторів докладання – поряд із парними порівняннями зростає роль «численних порівнянь». Другий блок порівнюваних елементів становлять: «а) правові норми; б) закони та інші правові акти; в) правові інститути; г) підгалузі законодавства; д) галузі законодавства; е) правові масиви; ж) система законодавства; з) предмети і методи правового регулювання; і) юридичні поняття і терміни; к) юридична техніка. Третій блок – ситуаційно-цільовий, тобто для транснаціональних та інших проектів вишуковуються нові правові рішення. У четвертому блоці, або колі порівняння, можна виокремити: а) правові концепції; б) правосвідомість; в) правову культуру; г) правомірну і неправомірну поведінку. П'ятий блок охоплює: а) юридичну освіту; б) юридичну професію. Шостий блок містить державні і громадські інститути, опосередковувані правом» [259, с. 5-6].

Проте, слід визнати, розвиток порівняльно-правових досліджень відбувається однобоко. Дослідження у галузі галузевої юридичної компаративістики мають скоріше кількісний, ніж якісний характер. У цій ситуації галузева юридична компаративістика, безумовно, вимагає плюралістичного і багаторівневого підходу. Особливо це стосується освітньої діяльності, яка істотно відрізняється від сфери наукових досліджень.

Більшість сучасних підручників із галузевих порівняльно-правових дисциплін не зовсім відповідають методології та предмету юридичної компаративістики. Вони спираються на зарубіжне право і приділяють увагу аналізу різних інститутів відповідної галузі права. Все це має віддалене відношення до галузевих порівняльно-правових досліджень, якщо не сказати більше – ніяк не стосуються галузевої юридичної компаративістики [277].

У цьому контексті велике значення має розробка й удосконалення не тільки загальнотеоретичних основ галузевої юридичної компаративістики, але й подальша розробка галузевої юридичної компаративістики як сукупності навчальних дисциплін, які є «необхідним компонентом підготовки фахівців з різних галузей права, в чому проявляється її специфічна роль у професійній підготовці сучасних юристів» [17, с. 89].

Вивчення галузевої юридичної компаративістики у рамках навчальних дисциплін є важливою умовою підвищення якості юридичної освіти.

Ще в 1820-х рр., як зазначає О. Кресін, до програм німецьких університетів уже було включено право-країнознавчі курси, присвячені, зокрема, французькому цивільному (Вюрцбург, Гессен, Гейдельберг), цивільно-процесуальному (Вюрцбург, Бонн, Ер Ланге), кримінально-процесуальному (Ландсгуте), торговому (Вюрцбург) праву, англійському (Берлін) і датському (Кіль) праву. Поряд із ними з'явилися і бінарні порівняльні галузеві дисципліни: «Розвиток і порівняння основних моментів французького та саксонського цивільного процесів» (Лейпциг),

«Курс римського і німецького приватного права» (Фрейбург), «Кодекс Наполеона і земельне право Бадена» (Фрейбург), «Німецьке приватне право з включенням німецького і французького торгового і обмінного права» (Гейдельберг), «Загальний німецький кримінальний процес ... з включенням французького кримінального процесу» (Гейдельберг), «Кримінальний процес з роздумами про французький право» (Марбург), «Римське і сучасне спадкове право» (Лейпциг), «французьке право у порівнянні з пруським земельним правом» (Бонн), «Німецьке і французьке кримінальне право» (Гейдельберг). Але особливо, як видається, слід відзначити появу порівняльно-правових галузевих дисциплін, присвячених загальному державному (Марбург, Гейдельберг, Фрайбург) і загальному кримінальному (Кенігсберг) праву, а також праву регіонаознавчої дисципліни «Історія нордичного права» (Кіль). У рамках цих дисциплін з'явилася можливість для пізнання наднаціональних тенденцій у розвитку права і окремих його галузей, розвитку порівняльно-типологічного підходу до вивчення позитивного права. Назва останньої з названих дисциплін може свідчити про ранню типологізацію правових систем скандинавських країн [114, с. 31].

У сучасних умовах у навчальних програмах юридичних вузів і факультетів галузевим порівняльно-правовим дисциплінам також має відводитися ключове місце. Щоб підготувати компетентних юристів, навчальний план повинен містити передові ідеї. К. Осакве вважає, що ці навчальні дисципліни мають базуватися на таких аксіомах: «По-перше, право, як мова або музика, є нормативним вираженням історії, психіки, психології, традицій і культури кожного народу. Відповідно немає і не може бути двох ідентичних національних правових систем у світі. Навіть якщо дві країни говорять однією мовою, наприклад, США і Англія, їх правові системи істотно відрізняються між собою. По-друге, порівняння правових систем вимагає інтелектуальної об'єктивності. Тому у порівняльному правознавстві немає і не може бути місця релігійним або

культурним упередженням проти тієї чи іншої правової системи або проти певного народу. По-третє, ... потрібен діалектичний підхід до вивчення правових систем. У кожної із них є свої позитивні і негативні аспекти; кожна національна правова система, удосконалюючись повинна враховувати досягнення інших правових систем. По-четверте, незважаючи на історичний розвиток правових систем, намічається процес їх зближення і запозичення. По-п'яте, правові системи більшою мірою схожі одна на одну у сфері приватного права, ніж публічного. Мета порівняльного аналізу правових систем – не хвалити одну систему і паплюжити іншу, а зрозуміти історичні передумови формування кожної з них» [188, с. 23-24].

О. Кузьменко вказує на певні перешкоди, які стоять на шляху успішного розвитку порівняльно-правових досліджень [128, с. 51]. Перш за все, це відсутність належного фінансування з боку держави, оскільки підготовка фахівців цієї галузі вимагає ознайомлення із зарубіжним досвідом. За існуючою практикою відомо, що у зарубіжні відрядження за рахунок державних коштів частіше виїжджають державні службовці Міністерства юстиції України, Міністерства закордонних справ України та ін., які не мають необхідності і прагнення дослідити юридичну компаративістику у широкому розумінні, а розробляють тільки вузько професійні питання, які стосуються займаної посади. Важливим є виважений державний підхід до цього питання, оскільки вчені, які займаються прикладною компаративістикою і здійснюють науковий аналіз специфіки правової системи тієї чи іншої країни, здатні науково обґрунтувати можливості запозичення позитивного досвіду щодо внесення пропозицій щодо формування або удосконалення правових актів або певних публічно-правових інститутів. небажання вивчення напрацювань сучасної правової компаративістики дає можливість впровадження (неадекватного впровадження) в національну публічно-правову систему правових актів або інститутів, які суперечать (не сприймаються, або складно сприймаються) суспільством.

Також сучасна теоретико-правова компаративістика, яка представлена в різних дисертаційних роботах у більшості випадків, має псевдонауковий характер, оскільки молоді науковці використовують досвід інших вчених щодо практики європейських країн і на них базують власні висновки і пропозиції. Основою такого теоретичного колапсу є відсутність знань іноземних мов і, відповідно, неможливість ознайомитися з оригінальними текстами.

Сучасна європейсько-правова компаративістика тяжіє до вивчення особливостей правового регулювання різних вузько-прикладних сфер економічного, політичного, оборонного, культурного спрямування. У той же час, національна правова система ще не в повному обсязі має стійкі позиції щодо розвитку й удосконалення тих чи інших правових інститутів, їх змісту, структури, особливо публічно-правового спрямування. Розбіжність наукових інтересів викликає інертність з боку європейських колег щодо національних наукових напрацювань.

Необхідною умовою розвитку юридичної компаративістики є проведення різноманітних наукових заходів: проведення публічних конференцій, наукових шкіл, практикумів, круглих столів тощо, на розвиток сучасної правової системи та юридичної науки. Це удосконалює принципи підготовки якісних професіоналів. Але в багатьох причин, основною з яких є брак коштів, останніми роками цей напрямок розвитку юридичної компаративістики гальмується

Розвиток вищої освіти є неможливим без наукових досліджень. І одна з основних задач галузевої юридичної компаративістики як сукупності порівняльно-правових дисциплін полягає в тому, щоб виявити інноваційні процеси у змісті і викладанні галузевих порівняльно-правових дисциплін. Розвиток галузевих порівняльно-правових дисциплін передбачає нові теоретичні та методологічні розробки, удосконалення методики викладання.

Ю. Шемшученко говорить про необхідність певної компаративізації юридичної освіти – елементами підготовки сучасного юриста мають стати

знання, окрім національного, міжнародного, європейського права, порівняльного правознавства. Випускна спеціалізація з порівняльного правознавства в українських університетах можлива і необхідна. Її особливими елементами має стати детальне вивчення: 1) загального порівняльного правознавства – як методології розуміння світового правового розвитку; закономірностей формування і трансформації правової карти світу; впливу культури, релігії, етичних систем на право; форм взаємодії однорівневих і різнорівневих правових систем; 2) міжнародного публічного та приватного права; 3) права країн певного регіону; 4) англійської мови та мови регіонального значення – наприклад, іспанської або китайської тощо. Завданням академічної установи в цьому напрямі є насамперед розвиток загальної частини порівняльного правознавства, теоретичних засад розвитку галузевих порівняльно-правових дисциплін, Методик практичного використання та викладання порівняльного правознавства, координація наукових досліджень [238, с. 13].

Веління часу вимагає перегляду структурного викладу навчальних курсів галузевої порівняльно-правової спрямованості. Необхідно сказати, що в теперішній час в літературі з галузевої юридичної компаративістики особлива увага приділяється окремим інститутам, що належать до різних галузей права на прикладі романо-германської та англо-американської правових систем. Тим самим не просто ігнорується фактор ідеологічного наповнення права, але й відкидаються усі інші правові системи, які не належать до двох вище зазначених.

Звісно ж, що в теперішній час актуальною є не тільки і не стільки змістовна сторона галузевої юридичної компаративістики, скільки кількісні та інфраструктурні параметри, оскільки її подальший розвиток безпосередньо залежить від якісних теоретико-методологічних і змістовних порівняльно-правових досліджень.

Як видається, доцільно не обмежуватися проблемами навчання і викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін, а говорити про

необхідність застосування комплексних заходів інтеграції науки і освіти.

О. Тихомиров пропонує як основні напрямки виокремити такі:

вивчення відповідного досвіду провідних навчальних закладів – як вітчизняних, так і зарубіжних;

розробка необхідних рекомендацій і пропозицій, концепцій викладання «компаративних» юридичних навчальних дисциплін та їх навчально-методичного навчання, пропаганда досягнень кращих навчальних закладів;

використання можливостей Інтернету та інформаційних технологій, особливо у дистанційному навчанні, аж до створення спільного з компаративістами інших країн спеціалізованого навчального закладу;

стимулювання проведення наукових досліджень, спрямованих на удосконалення компаративної підготовки юристів;

проведення регіональних конференцій, семінарів для викладачів компаративних дисциплін тощо [246, с. 21].

Однак певні проблеми існують не тільки у навчальних дисциплінах порівняльно-правового циклу, але й у сфері юридичної компаративістики взагалі.

Слушним є зауваження М. Дамірлі, який, аналізуючи сучасний стан порівняльно-правової науки, відзначає такі тенденції: «велике зростання порівняльно-правових досліджень останнім часом; частіше кількісний, а ніж якісний характер цього зростання; методологічна незрілість здійснених досліджень; невирішеність багатьох теоретико-методологічних проблем порівняльного правознавства, внаслідок чого спостерігаються вузькість кола загальновизнаних положень; множинність підходів, інтерпретацій і класифікаційних схем тощо» [49, с. 103].

Безумовно, що такий стан порівняльно-правової науки висуває певні вимоги до галузевих порівняльно-правових навчальних дисциплін. «Перш за все, необхідним є всебічне удосконалення професійних якостей самого викладача, оскільки якість освіти залежить, у першу чергу, від рівня

професійності викладача як найважливішого суб'єкта освітнього процесу. Він повинен систематично займатися науково-дослідницькою діяльністю у сфері порівняльного правознавства, регулярно оновлювати і поповнювати свій фаховий та інтелектуальний багаж. Тільки у цьому разі він може не обмежуватися викладенням студентам матеріалу з підручників і вести постійну роботу над лекційним матеріалом, забезпечувати його свіжість, вносити в нього відповідні коригування та зміни з використанням досягнень сучасної порівняльно-правової науки. Крім того, в умовах бурхливого розвитку цієї галузі наукового знання уявляється за необхідне ввести в навчальну програму нові теми і сюжети, які не отримали відображення у підручниках, але є дуже важливими для характеристики тієї сфери, вивченням якої займається порівняльне правознавство» [109, с. 104].

Ю. Шемшученко говорить про необхідність певної компаративізації юридичної освіти – елементами підготовки сучасного юриста мають стати знання, окрім національного, міжнародного, європейського права, порівняльного правознавства. Випускна спеціалізація з порівняльного правознавства в українських університетах можлива і необхідна. Її особливими елементами має стати детальне вивчення: 1) загального порівняльного правознавства – як методології розуміння світового правового розвитку; закономірностей формування і трансформації правової карти світу; впливу культури, релігії, етичних систем на право; форм взаємодії однорівневих і різнорівневих правових систем; 2) міжнародного публічного та приватного права; 3) права країн певного регіону; 4) англійської мови та мови регіонального значення – наприклад, іспанської або китайської тощо. Завданням академічної установи в цьому напрямі є насамперед розвиток загальної частини порівняльного правознавства, теоретичних засад розвитку галузевих порівняльно-правових дисциплін, Методик практичного використання та викладання порівняльного правознавства, координація наукових досліджень [238, с. 13].

Отже, розвиток галузевої юридичної компаративістики безпосередньо залежить від розвитку юридичної науки в цілому, і юридичної компаративістики, зокрема. Сучасна галузева юридична компаративістика характеризується такими тенденціями: методологічною недосконалістю досліджень, що здійснюються у сфері галузевої юридичної компаративістики; описовим характером більшості наукових розробок із галузевої юридичної компаративістики; невирішеністю багатьох теоретико-методологічних проблем галузевої юридичної компаративістики (наприклад, питання класифікації кримінально-правових систем сучасності тощо); більшість опублікованих робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики позбавлені міцної теоретичної основи тощо.

1.4. Науково-практичний потенціал галузевої юридичної компаративістики

У теперішній час зростає роль галузевої юридичної компаративістики у науковому пізнанні. Це пов'язано, значною мірою, із тим, що сучасне право не може розвиватися ізольовано від загальносвітових тенденцій розвитку. Використання галузевої юридичної компаративістики допомагає вирішувати як академічні, пізнавальні, так і суто практичні, прикладні завдання. Галузева юридична компаративістика з успіхом виконує пізнавальну, інформаційну, критичну, аналітичну, інтегративну та інші функції.

Незважаючи на велику різноманітність галузевих порівняльно-правових дисциплін та різний спектр досліджуваних явищ правової дійсності у розвитку цієї галузі знань, останнім часом намітилися спільні цілі наукових досліджень і напрямів, чіткіше виокремлювалися ділилися загальні тенденції наукових досліджень.

Як зазначає М. Марченко, аналізуючи тенденції наукових досліджень: «серед останніх особливу увагу привертає тенденція

комплексного пізнання порівняльно-правової матерії, дослідження її не самої по собі, а у взаємозв'язку і взаємодії з процесом вивчення неправової матерії. Як вихідне положення цілком обґрунтовано при цьому береться теза про неможливість глибокого і всебічного дослідження складної, багатоаспектної і багаторівневої порівняльно-правової матерії поза контекстом соціологічної, історичної, політологічної та іншої матерії» [165, с. 159].

Науково-практичне значення порівняльно-правових досліджень, що здійснюються у сфері галузевої юридичної компаративістики, полягає в можливості застосування її результатів. М. Максименко, аналізуючи корисність і необхідність порівняльно-правового аналізу, указував на такі його наукові результати: 1) шляхом аналогій пояснюють складні аспекти пам'яток національного права; 2) через вказівку на спільні та відмінні риси визначаються якості тих чи інших історичних явищ права; 3) створюються можливості відкриття справжніх причини правових явищ місцевої історії: а) шляхом зіставлення, певні обставини отримують більш глибоке пояснення, порівняно з тими, які беруться з одного місцевого матеріалу; б) пояснюються ті норми в історії місцевого права, які на перший погляд здаються незрозумілими; 4) порівняльний аналіз дає найбільш високе розуміння історії національного права, призводить до оцінки його з точки зору загальносвітової еволюції права. Таким чином, можна з'ясувати, якого народу науковий прогрес здійснювався швидше, а в якого – повільніше [150, с. 16].

Використання галузевої юридичної компаративістики у науковій сфері: по-перше, сприяє вивченню національного права; по-друге, полегшує розуміння зарубіжних правових систем; по-третє, руйнує правову ксенофобію і, нарешті, підвищує культурний рівень студента [188, с. 22]. Особливо це стосується освітньої сфери, де основні цілі та завдання галузевої юридичної компаративістики збігаються з основними напрямками у науковій сфері.

Констатуючи факт значущості галузевої компаративістики в юридичній освіті, не можна не згадати слова А. де Віта: «Все більше починають розуміти, що юрист, майбутній викладач, практик або державний службовець обов'язково повинен вивчати дисципліну, яка допомагає йому краще зрозуміти свою власну правову систему і навчає його неприйняття будь-якого догматизму. Правова система в цьому випадку не буде представлятися як щось непорушне і непохитне (тут я маю на увазі, перш за все, юридичну освіту в університетах континентальної Європи); її можна якщо не любити, то цінувати, ставлячись до неї як до живого організму з притаманними йому слабкостями, достоїнствами та недоліками. Студент повинен буде зрозуміти, що будь-яке правило, будь-який інститут або механізм створені в силу певних причин різного порядку. Тому у нього виникає природне прагнення зрозуміти усю соціально-культурну реальність, яка обумовлює відповідну правову систему» [33, с. 84].

Як зазначають К. Цвайгерт і Х. Кьотц, «порівняльне правознавство розширює і збагачує знання студента-юриста; він вчиться поважати самостійну правову культуру інших народів, поглиблює розуміння власного права, починає розуміти як використовувати критичні ідеї для покращення правових конструкцій, отримує знання про соціальну обумовленість правових норм і глибше вникає у процес формування правових інститутів. При цьому застосовність порівняльного правознавства на практиці впливає із самої природи наукового знання, ефективність якого має прояв у певний час по тому. У зв'язку із цим можна згадати лише корисність порівняльного правознавства для міжнародного приватного права, тлумачення міжнародних договорів у діяльності міжнародних судів і арбітражів, міжнародних владних структур, і нарешті, для уніфікації права» [281, с. 28].

На думку М. Марченко, вивчення порівняльно-правових дисциплін сприяє «отриманню нових, що мають не тільки теоретичне, але й

практичне значення, знань у процесі порівняння різних правових систем; розкриттю загальних принципів їх існування і функціонування; формуванню більш глибокого і різнобічного бачення «свої власної», так само як й іншої, правової системи; використання порівняльно-правових досліджень з метою удосконалення національних правових систем і підвищення їх ефективності; застосування цих досліджень як засобу формування і розвитку наукової теорії держави і права» [162, с. 108].

Автори підручника «Курс порівняльного трудового права» зазначають, що вивчення дисципліни «Порівняльне трудове право» дозволить студентам краще розуміти норми і інститути трудового права різних країн, порівнювати їх з міжнародними трудовими стандартами і таким чином усвідомити загальну картину правового регулювання праці в сучасному світі, синтезувати світовий досвід для запровадження його кращих досягнень у трудове законодавство України. Практичне значення порівняльного трудового права виявляється через можливість пізнання та максимального використання світового досвіду для вдосконалення законодавства України про працю [129, с. 6].

Однак галузева юридична компаративістика посідає досить скромне місце у навчальному процесі юридичних вузів і факультетів, що не відповідає вимогам, що пред'являються до якості сучасної освіти. Не можна не визнати, що у викладанні галузевих порівняльно-правових дисциплін існують певні труднощі. Як зазначають К. Цвайгерт і Х. Кьотц, «кидається в очі постійне збільшення досліджуваного матеріалу. Якщо раніше юридична думка у своєму розвитку спиралася на вивчення переважно приватного права, то нині для розуміння сучасного права необхідно поряд із кримінальним правом, обсяг якого в цілому залишився тим самим, інтенсивно вивчати значно збільшеною мірою конституційне, адміністративне, соціальне право. Просте «щеплення» порівняльного права (а також соціології права) цього непомірно збільшеного матеріалу у майбутньому навряд чи уявляється можливим, оскільки здатність до

сприйняття викладацьких дисциплін у студента безмежна. І тому порівняльне право досягає неминуче та ж доля, що й історію і соціологію права, а саме доля елітарного предмета для інтелектуалів, який посередньому студентові було б неможливо подужати. У тому ж напрямку дії підсилюється тенденція максимально скоротити навчальний процес, щоб дозволити молодим людям раніше приступити до практичної діяльності за своєю спеціальністю». Більше того, вчені не виключають, що ці навчальні дисципліни мають значення тільки для вузьких фахівців, наукових співробітників, аспірантів, а в іншому – юридичну освіту буде зведено до рівня спеціалізованих юридичних шкіл, випускники яких навчаються лише «юридичної техніки» [281, с. 28].

У навчальній програмі юридичної освітньої установи галузевим порівняльно-правовим дисциплінам має відводитися ключове місце, «тому що випускники будуть працювати в національній правовій системі, яка належить до інтегрованого світового правового простору. Щоб підготувати компетентних фахівців для сучасної транснаціональної юридичної практики, навчальний план сучасного юридичного факультету має містити передові ідеї провідних правових систем світу» [188, с. 23].

Відомий американський юрист Г. Берман писав, що «у наступні 10–20-30 рр., коли теперішні студенти досягнуть піку своєї кар'єри, вони зрозуміють, що живуть у світі, абсолютно відмінному від того, який оточував їх у роки здобуття юридичної освіти. Так вони всі гостро усвідомлюють те, що усвідомлюється поки лише небагатьма із їхніх нинішніх викладачів. Вони усвідомлюють, що ... світ змінив собою окрему країну як контекст професійної юридичної діяльності. Із плином часу світ зростаючою мірою почне відторгати фрагментарність права, провінціалізм юридичної освіти, правової науки і правового мислення» [12, с. 80].

Галузева юридична компаративістика вивчає та зіставляє норми і інститути окремих галузей права різних країн, синтезує міжнародний

досвід регулювання тих чи інших правовідносин, дає можливість повною мірою пізнати світовий досвід у сфері галузевого регулювання правовідносин для удосконалення національного законодавства тощо ... Призначення галузевої компаративістики – у вивченні сенсу, обсягу і характеру сфери правового регулювання тих чи інших відносин у зарубіжних країнах з метою удосконалення механізмів правового регулювання суспільних відносин в Україні. Вітчизняна наука використовує галузеву юридичну компаративістику для досягнення своїх наукових цілей і вироблення конкретних практичних рекомендацій щодо удосконалення національних галузей права. Завдяки цьому здійснюється більш глибоке проникнення у процеси і явища правової дійсності; виникає можливість визначити характер впливу зарубіжного досвіду на національну правову систему.

Ігнорування наукового потенціалу галузевої юридичної компаративістики може призвести «до штучної ізоляції, закритості національної правової системи і навіть до її протиставлення світовим тенденціям. Використання ж порівняльно-правового аналізу дає можливість уникнути багатьох юридичних помилок та неправильних політичних і правових рішень» [222, с. 358].

Очевидно, що держави, які йдуть шляхом формування замкнених правових систем, ігноруючи досягнення правової думки, позитивного зарубіжного досвіду, опиняться на шляху деградації, будуть позбавлені можливості правового розвитку та адаптації у сучасних умовах. Як зазначають деякі дослідники, «в умовах «глобального світу» державно-правовий ізоляціонізм неминуче призведе до формування режиму-ізгоя, схильного до стагнації. Приклади існуючих режимів-ізгоїв (Лівія, Ірак та ін.) зовсім не надихають на те, щоб йти шляхом їх державно-правового розвитку» [102, с. 7].

Галузева юридична компаративістика служить законотворчій і правозастосовній практиці, правильному освітленню зарубіжних доктрин і

практики, а також юридичної освіти. Як багатодисциплінарна галузь знань, галузева юридична компаративістика здатна чинити величезний вплив на загальнотеоретичні, історичні, галузеві дослідження. Все це зайвий раз доводить необхідність включення до навчального плану якомога більшого числа галузевих порівняльно-правових дисциплін. Їх факультативне викладання не виправдовує себе.

Із точки зору практичної ролі галузевої юридичної компаративістики, тут важливе питання про ефективність її застосування у правотворчій, правозастосовній, судовій діяльності, у впливові на процес гармонізації та уніфікації.

Результати галузевих порівняльно-правових досліджень мають велике практичне значення. Як зазначає М. Дамірлі, «зазвичай на практиці вдаються до допомоги порівняльного права при розробці проектів нормативних актів, у правоінтерпретаційній діяльності, для забезпечення більшої обґрунтованості судових рішень, у судових справах з іноземним елементом для встановлення змісту права тощо. В умовах, коли серйозною проблемою є відсутність компетентних висококваліфікованих юристів-практиків, здатних здійснювати інноваційну діяльність в юридичній сфері, розробляти необхідні проекти нормативних актів, які володіють навичками роботи в інтегрованому світовому правовому просторі, транснаціональній юридичній практиці і в судових справах з іноземним елементом, забезпечення практичної орієнтованості викладання навчальних дисциплін порівняльно-правового циклу стає найважливішим завданням» [49, с. 105].

Слід розглянути конкретні прояви практичної значимості галузевої юридичної компаративістики. Перш за все, необхідно звернути свою увагу на роль галузевої юридичної компаративістики у правотворчій діяльності держави. На теперішній час жоден нормативно-правовий акт не може розробитися без серйозних порівняльно-правових досліджень. «Якщо порівняльно-правовий аналіз свідчить, що ця проблема за кордоном вирішується певним чином, не можна заперечувати проти використання

цього рішення в національному праві тільки на тій підставі, що це регулювання «іноземне», а тому є неприйнятним» [281, с. 24]. Відповіддю на ці заперечення можуть послужити слова Р. Іерінга: «питання про рецепцію іноземних правових інститутів є питанням не «національної приналежності», а простої доцільності, необхідності. Ніхто не буде нести з далеких країв те, що у нього самого є аналогічним або кращої якості. Тільки нерозумний відмовляється від кори хінного дерева лише на тій підставі, що воно вирощено на чужому полі» [301].

При цьому мова йде не тільки про відсутність або існування закону з того чи іншого питання, а, перш за все, про якість цього закону, про відповідність його правових приписів реальним умовам.

Однак при використанні зарубіжного досвіду, отриманого шляхом порівняльно-правового аналізу, необхідно враховувати відмінності у правовій традиції, правовій культурі та ментальності, які не «дозволять» впровадити зарубіжний досвід. Безумовно, це не означає, що слід відмовитися від позитивного досвіду вирішення того чи іншого питання. Практичну користь галузевої юридичної компаративістики завжди пов'язували з тлумаченням норм національного права. «Принцип поваги чітко і недвозначно сформульованого національного закону є наріжним каменем будь-якого правопорядку. Більш серйозне питання виникає, однак, коли правові норми вимагають тлумачення, або прогалини у правовій системі повинні заповнюватися суддею. Простої логіки тут недостатньо, аналогії і докази від протилежного непереконаливі» [281, с. 26]. Нажаль, у вітчизняній практиці у процесі тлумачення національних норм порівняльно-правові дослідження використовуються набагато меншою мірою, ніж це потрібно для підвищення якості національного права. Зрозуміло, використання галузевих порівняльно-правових досліджень для процесу тлумачення національного права завдання непросте, як виявляється не під силу практикуючим працівникам юстиції.

Набагато кращою виглядає ситуація з тлумаченням однакових уніфікованих норм права. Як правило, їх джерелами є акти, вироблені міжнародними організаціями, міжурядовими організаціями. «Національний суддя, перед яким стоїть це завдання, не тільки може застосовувати правила тлумачення національного права, але повинен модифікувати їх таким чином, щоб у результаті тлумачення забезпечувався рівень уніфікації права і не виникало заперечень з боку інших держав. Це часто може бути досягнуто за допомогою порівняльно-правового тлумачення, а також шляхом використання суддею іноземного права, на яке він спирався при тлумаченні вітчизняної норми. Більше того, суддя бере до уваги судову практику і правову доктрину іноземної держави щодо тлумачення статті. Нарешті, суддя заповнює прогалини в законодавстві, досліджуючи загальні правові засади іноземних правопорядків, до допомоги яких він вдавався при тлумаченні» [193, с. 78].

Саме у процесі вивчення законодавчої діяльності у тій чи іншій галузі права має прояв гостра необхідність у розумінні того, як влаштовані і як розвиваються подібні норми в законодавстві зарубіжних держав, в інформації про розвиток галузі, підгалузі зарубіжного законодавства, правових інститутів. Порівняльно-правовий аналіз законодавства надає можливість констатувати стан правових норм, інститутів в окремих галузях права на прикладі різних правових систем. При цьому, цінність такого порівняння багато в чому залежить від правильного вибору країн, які підлягають порівняльно-правовому аналізу. Порівняння норм і інститутів окремих галузей права, що належать до різних правових систем, обраних дослідником довільно, можуть бути нерезультативними, а висновки – відбивати реальну правову картину. На жаль, часом предметом дослідження компаративіста стають норми або інститути тих країн, законодавство яких можна дістати і перекласти. Цілком очевидно, що подібний підхід не сприяє розвитку галузевих порівняльно-правових дисциплін.

Безумовно, порівняння законодавства, що належить різним правовим системам сучасності служить накопиченню інформації, але не пояснює причини законодавчого закріплення тих чи інших інститутів у конкретній правовій сім'ї. Як наслідок, не обґрунтовуються перспективи «приживлюваності» зарубіжної норми в національному праві. Тому нині більш поширеним є інший підхід – проводячи національні правові реформи, країни обирають, що із закордонного права можна використовувати, тобто мова йде про сприйняття національним законодавцем права тієї чи іншої країни. Так, наприклад, Японія свого часу кодифікувала цивільне право за прикладом Германського цивільного уложення, країни романо-германського права сприйняли положення американського права у галузі захисту прав споживачів, підприємницького права.

Як зазначає Ю. Тихомиров, аналізуючи роль порівняльно-правових досліджень у законотворчій діяльності: «прикро, що часом отримання тексту іноземного закону так би мовити заворожує. Пряме чи непряме використання його положень, рідше – за аналогією, стає переважаючим у відборі порівняльно-правового матеріалу. Залишаються осторонь, не використовуються і не сприймаються зовсім інформація про місце закону у галузі, аналізи і зіставлення більш широкого плану – блоку однорідних законів, їх застосування тощо. Тим часом, скупчена і одностороння інформація найчастіше створює нерозуміння і навіть невірне уявлення про правові акти. З'являється бажання «скопіювати», «позичати», хоча зовні подібні юридичні акти і норми в іншому соціально-правовому контексті не можуть дати бажаного ефекту» [254, с. 50]. Вчений дає ще одну пораду законодавцям: «набагато краще користуватися ними на перших стадіях законодавчого процесу і вважати їх важливим елементом концепції та інформаційного забезпечення законотворчості. У загальному інформаційному пакеті слід виокремити такі матеріали. Подібний досвід є у Сенаті Іспанії, де серед інформаційно-аналітичних матеріалів до

законопроекту завжди надається довідка про відповідне зарубіжне законодавство, про правові акти Європейського Союзу» [254, с. 50].

Галузеві порівняльно-правові дисципліни набувають першорядного значення в діяльності судових органів. Висококваліфікований практикуючий суддя здійснює регулярне ознайомлення з матеріалами діяльності іноземних судів. Їх вивчення дозволяє не тільки удосконалювати процедури діяльності судів, але й готувати пропозиції щодо удосконалення діяльності судових органів. Вміле зіставлення основ судової діяльності у різних правових системах світу дозволить бути у курсі подій із правового розвитку, правильно орієнтуватися у нормативно-правовому масиві у сфері судової діяльності. Важливою умовою оволодіння зарубіжним досвідом у сфері судової діяльності є поїздки представників судових органів до іноземних держав з метою ознайомлення з діяльністю тамтешніх судів, проведення спільних конференцій, семінарів, круглих столів, симпозіумів, обмін досвідом роботи.

На теперішній час галузева юридична компаративістика є незамінним інструментом при підготовці проекту міжнародної уніфікації права. У сучасному світі особливим чином посилюються тенденції взаємодії сучасних держав. Виготовлені із цією метою міжнародні організації і співтовариства ряду держав сприяють узгодженому вирішенню певних проблем, що виникають перед сучасним суспільством. У процесі взаємодії норм різних правових систем, їх трансформації, взаємовпливу і подолання колізій виникає необхідність їх порівняння.

Безумовно, для будь-якої держави особливо актуальним питанням є питання якості його законодавства. Для цього необхідно використовувати результати порівняльно-правових досліджень. Саме тому необхідним для галузевої компаративістики є вивчення права і законодавства інших правових систем сучасності у контексті міжнародних зв'язків, угод, а також уніфікації права.

Як свідчить досвід, у теперішній час неможливо зводити уніфікацію права до стандартизації правових норм. «Значення уніфікації права полягає у полегшенні міжнародно-правового співробітництва. Такі «однакові закони» роблять зайвим застосування міжнародного приватного права з усіма його проблемами, так само як і черевате не меншою небезпекою застосування іноземного матеріального права. Тим самим уніфіковане право зменшує специфічні «правові ризики» міжнародного спілкування, які заважають як учасникам міжнародної торгівлі встановлювати міцні зв'язки, так і міжнародним суддям усувати протиріччя, що виникають у процесі міжнародних обмінів. Уніфіковане право створює також передумови для більшої передбачуваності і більш високого ступеня стабільності правового простору» [281, с. 32].

Значення галузевої компаративістики у процесі уніфікації та гармонізації права мають прояв у наступному: по-перше, у тому, що за допомогою порівняльно-правових досліджень, шляхом виявлення загального характеру у порівнюваних правових системах створюється реальна база для уніфікації правових норм, що містяться в них, принципів, ідей, підходів до вирішення спірних питань, окремих правових інститутів; по-друге, у тому, що порівняльно-правові дослідження, а точніше матеріал, отриманий у результаті цих досліджень, дозволяє знайти більш оптимальні форми проведення уніфікації права, найбільш ефективні методи і засоби її здійснення; по-третє, порівняльно-правові дослідження дозволяють визначити і в кожному конкретному випадку докладно розкрити різні види уніфікації права, її рівні та стадії; по-четверте, порівняльно-правові дослідження дозволяють чіткіше встановити можливості і межі уніфікації права, точніше визначити найбільш оптимальні умови її проведення, повніше виявити сукупність факторів, що сприяють або, навпаки, перешкоджають уніфікації права; по-п'яте, порівняльні дослідження допомагають виробити відповідні розвиткові процесу уніфікації права загальну понятійну і термінологічну систему, загальну або хоча б подібну

для всіх держав правову ідеологію, виявити особливості уніфікації різних правових сімей і систем [165, с. 187-197].

Практичне значення галузевої юридичної компаративістики завжди пов'язували «з виконанням завдань міжнародного приватного права. Останнє має забезпечити у міжнародному обороті здійснення національних законів і встановити гармонію між ними і нормами міжнародного права. Порівняння і зіставлення численних внутрішніх актів різних держав, прийнятих на підставі різноманітних міжнародних конвенцій, має застосовуватися як для визначення очевидних відмінностей між ними, так і для спільних рис. Уніфіковане законодавство покликане служити, так би мовити, юридичним мостом, по якому рухається економічний обмін між державами з різним суспільно-економічним устроєм. Уніфіковані у міжнародному порядку правові норми посідають особливе місце у правовій системі кожної з держав. Згідно з прийнятими міжнародними зобов'язаннями забезпечується повна ідентичність уніфікованих норм і інститутів, що є показником відповідного розвитку правової системи» [144, с. 79].

Як уявляється, евристичний потенціал галузевої юридичної компаративістики реалізується у кращому разі на половину, оскільки, як зазначав класик юридичної компаративістики Р. Давид, «необхідна взаємодія або просте співіснування вимагає, щоб ми відкрили наші вікна і подивилися на зарубіжне право», дослідники не просуваються далі обробки готівкового емпіричного матеріалу, як правило, уже давно і добре відомого професійним юристам. Однак, як підкреслював сам Р. Давид, «не тільки законодавець має можливість використовувати порівняльну перевагу для удосконалення національного права; така ж можливість відкрита правовій доктрині та судовій практиці» [45, с. 11].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що галузева юридична компаративістика має теоретичну і практичну значимість. Задіяння її потенціалу сприяє вивченню національного права, полегшує розуміння

інших національних правових систем, підвищує культурний рівень юриста. Із точки зору практичної ролі галузевої юридичної компаративістики, важливими є: питання щодо ефективності її застосування у правотворчому, правозастосовчому, судовому видах діяльності; аналіз впливу на процеси гармонізації та уніфікації. При використанні зарубіжного досвіду, отриманого шляхом порівняльно-правового аналізу, необхідно враховувати відмінності у правовій традиції, правовій культурі та ментальності.

Висновки до першого розділу

1. Останнім часом в юридичній літературі з'явилося чимало робіт з галузевої юридичної компаративістики. Такий інтерес продиктовано значним впливом зарубіжного права на розвиток вітчизняного права. Однак, не можна не зазначити, що дослідження у цій сфері мають, скоріше кількісний, ніж якісний характер.

До основних недоліків, властивих сучасним науковим розробкам у сфері галузевої юридичної компаративістики, належать:

невідповідність більшості робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики предмету юридичної компаративістики та методології порівняльно-правових досліджень;

порівняльно-правовий характер деяких робіт міститься тільки у назві, а самі вони розроблені на основі країнознавчого підходу;

основним об'єктом у таких дослідженнях є законодавча база, тоді як правозастосовна, судова практика залишаються поза увагою вчених;

більшість робіт з галузевої юридичної компаративістики обмежуються дослідженням лише деяких правових систем, як правило, романо-германською та англо-американською (майже ігноруються інші правові системи, де правові традиції істотно відрізняються від традицій західного права).

2. Методологічні особливості галузевої юридичної компаративістики пов'язані з екстраполяцією наукового знання, суттю якого є запозичення пізнавальних систем із інших наукових дисциплін.

Галузева юридична компаративістика, як головний метод, використовує порівняльно-правовий метод, який, у свою чергу, містить ряд методик, що дозволяють виявити загальне й особливе у дослідженні об'єктів правової реальності. Його використання у поєднанні з іншими методами дозволяє здійснити якісне дослідження явищ правової реальності.

Вивчення сутності явищ правової реальності галузевою юридичною компаративістикою не є можливим без залучення спеціальних юридичних методів: формально-юридичного, історико-правового, правового моделювання, структурно-функціонального, правового прогнозування тощо. Тому особливого значення для розвитку методології галузевої юридичної компаративістики набуває розробка методологічних засобів, що підвищують ефективність використання спеціальних юридичних методів, особливо порівняльно-правового методу, який інтегрує емпіричний матеріал і процедури інших загальних і приватних методів правового пізнання. Використання методологічних прийомів інших наук, які застосовуються у дослідженні сфери галузевої юридичної компаративістики, забезпечує різнобічне дослідження цієї сфери, що формує таку властивість, як універсальність галузевої порівняльно-правової методології.

3. Розвиток галузевої юридичної компаративістики безпосередньо залежить від розвитку юридичної науки в цілому, і юридичної компаративістики зокрема. До тенденцій розвитку сучасної галузевої юридичної компаративістики слід зарахувати: методологічну недосконалість досліджень, що здійснюються у сфері галузевої юридичної компаративістики; описовий характер більшості наукових розробок із галузевої юридичної компаративістики; невирішеність багатьох теоретико-

методологічних проблем галузевої юридичної компаративістики (наприклад, питання класифікації кримінально-правових систем сучасності тощо); більшість опублікованих робіт у сфері галузевої юридичної компаративістики позбавлені міцної теоретичної основи тощо.

Синтез науки і освіти у сфері юридичної компаративістики та галузевої юридичної компаративістики є гарантією того, що освітня діяльність не буде відставати від сфери наукових досліджень. Побудова структури навчальних посібників з галузевої юридичної компаративістики на основі інституційного підходу з урахуванням регіонального дозволяє визначити своєрідність тієї чи іншої галузі права на прикладі правових систем сучасності, що відрізняються між собою правовою традицією;

4. Галузева юридична компаративістика має теоретичну і практичну значимість. Задіяння її потенціалу сприяє вивченню національного права, полегшує розуміння інших національних правових систем, підвищує культурний рівень юриста. З точки зору практичної ролі галузевої юридичної компаративістики, важливим є: питання про ефективність її застосування у правотворчому, правозастосовчому, судовому видах діяльності; аналіз впливу на процеси гармонізації та уніфікації. При використанні зарубіжного досвіду, отриманого шляхом порівняльно-правового аналізу, необхідно враховувати відмінності у правовій традиції, правовій культурі та ментальності.

РОЗДІЛ 2

ГАЛУЗЕВА ЮРИДИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА: СТАТУС І ВЗАЄМОДІЯ З ІНШИМИ ЮРИДИЧНИМИ ТА ГУМАНІТАРНИМИ НАУКАМИ

2.1. Основні підходи до визначення статусу галузевої юридичної компаративістики

Важливо розглядати галузеву юридичну компаративістику не лише як новий напрямок порівняльно-правових досліджень, що виник на стику теоретичного, історичного і галузевого правознавства, але і як елемент міждисциплінарного гуманітарного порівняльного знання, який є частиною компаративного напрямку наукового аналізу. У цьому сенсі перспективним вектором розвитку порівняльно-правових досліджень є активна взаємодія загальної юридичної компаративістики із галузевими порівняльно-правовими дисциплінами.

Розглядаючи статус галузевої юридичної компаративістики як науки, не можна обійти стороною питання щодо різних назв, що вживаються для позначення порівняльно-правових наукових дисциплін. Традиційним і найбільш часто використовуваним є термін, вкорінений у західній юриспруденції – «порівняльне право», а стосовно галузевої юридичної компаративістики, його варіації, наприклад, «порівняльне цивільне право» [274], «порівняльне конституційне право» [285], «порівняльне екологічне право» [236], «порівняльне кримінальне право» [65], «порівняльне трудове право» [97] тощо. Одні науковці вважають використання подібних понять цілком прийнятним і таким, що відображає досліджувану порівняльно-правову реальність. Але, незважаючи на те, що подібні терміни є певною мірою двозначними, вони мають право на існування з історичних причин. Інші науковці – навпаки, вважають термін «порівняльне право» неточним і тому не придатним для використання. Мова йде про те, що використання терміна «порівняльне

право» викликає сумніви в силу того, що це право не є звичайним правом – системою правил поведінки або системою норм. Все це призвело до того, що вчені почали пошуки іншого, більш прийнятного терміна і для позначення окремих галузевих порівняльно-правових дисциплін. Так, наприклад, для позначення галузевої порівняльно-правової матерії К. Цвайгерт і Х. Кьотц використовують термін «порівняльне правознавство у сфері приватного права» [281]. Їх підтримує О. Малиновський, який вважає, що термін «порівняльне правознавство у сфері кримінального права» є найближчим до галузевої юридичної компаративістики [154].

Вчені-компаративісти, які сумніваються в доцільності та обґрунтованості використання подібних термінів, оперують різними аргументами. Так, М. Дамірлі вважає, що «така назва є занадто громіздкою, в силу чого вона не може вважатися виправданою» [54. с. 136].

Поряд із названими термінами, для позначення галузевої порівняльно-правової матерії використовуються й інші терміни і поняття, такі, як «порівняльне трудове правознавство». Однак і цей термін не можна вважати цілком вдалим, оскільки для позначення галузевих правових наук не прийнято вживати термін «правознавство».

Ще одним різновидом терміна, використововуваного для позначення галузевої порівняльно-правової матерії, є «правова компаративістика». Подібного підходу дотримується В. Крусс, який використовує термін «конституційна компаративістика» для позначення загальної назви окремим напрямом галузевої юридичної компаративістики.

Уявляється, що, незважаючи на різноманітність термінів, що використовуються для позначення галузевої порівняльно-правової матерії, на теперішній час немає необхідності сперечатися про адекватність або неадекватність того чи іншого терміна. Справа полягає не в самому терміні, а в змісті, що він опосередковує.

У методологічному плані важливим є визначення статусу галузевої юридичної компаративістики. У цьому контексті необхідно зазначити, що в юридичній літературі існують такі основні підходи до визначення її статусу: 1) повна відокремленість і самостійність галузевої юридичної компаративістики як юридичної науки; 2) галузева юридична компаративістика як метод знання; 3) галузева юридична компаративістика як допоміжна дисципліна, що входить до предмета порівняльного правознавства.

Перший поширений підхід щодо визначення статусу галузевої юридичної компаративістики зводиться до повної самостійності та відокремленості галузевої юридичної компаративістики як юридичної науки. У свою чергу, А. Саїдов задається питанням: «Чи можуть галузеві порівняльні дослідження набути відносної самостійності, у результаті якої, поряд із галузевими юридичними науками з'являться галузеві порівняльні дисципліни, такі, наприклад, як порівняльне цивільне право, порівняльне конституційне право, порівняльне трудове право, порівняльне кримінальне право тощо?» [207, с. 53].

Щодо цієї позиції в юридичній літературі відсутня єдність поглядів. Так, наприклад, І. Клейменов вважає, що на користь її обґрунтованості немає ніяких серйозних аргументів. У той же час доводиться визнати, що прихильники цього підходу до статусу галузевої юридичної компаративістики не особливо обтяжують себе пошуком принципово нового визначення предмета того чи іншого напрямку галузевої компаративістики, сформованого так, щоб можна було «не тільки фіксувати те, що вже вивчено, але і вказати можливі варіанти дослідження» [100].

Однак, на теперішній час в юридичній літературі все більше говорять про автономність окремих галузей галузевої юридичної компаративістики. Так, А. Саїдов, ставлячи питання про автономність порівняльного цивільного права, відповідає так: «це питання факту.

Складеться така дисципліна, порівняльне цивільне право, чи вийде за рамки науки цивільного права, буде залежати, між іншим, від кількості і глибини порівняльних досліджень, від отриманих результатів, а також чіткого визначення теоретичних відправних позицій» [207, с. 53].

У цьому контексті необхідно звернути увагу на те, що у сучасній юридичній літературі простежуються такі тенденції: з одного боку, наголошується на тому факті, що предмет тієї чи іншої сфери галузевої юридичної компаративістики якоюсь мірою копіює визначення предмета порівняльного правознавства; з іншого боку – спостерігається тенденція ототожнення предмета тієї чи іншої галузі галузевої юридичної компаративістики права з предметом порівняльно-правового дослідження.

Наявність самостійного, відокремленого предмета свідчить про наукову зрілість і самостійний статус тієї чи іншої науки. Визначення предмета галузевих порівняльно-правових дисциплін полягає у встановленні кола питань, які підлягають вивченню. Предмет галузевих порівняльно-правових дисциплін дає відповідь на запитання, що вивчає галузева юридична компаративістика як наукова дисципліна, і що вона досліджує як самостійна галузь знань. Кожна з окремих частин галузевої юридичної компаративістики досліджує національні правові системи та їх типи під певним кутом зору, розглядаючи тільки окремі їх сторони.

А. Саїдов, усупереч своїй тезі щодо підходів до статусу галузевої юридичної компаративістики, визначає предмет порівняльного цивільного права як науки – сукупність наукових знань про цивільно-правові системи сучасності, матеріально представлена безліччю книг, підручників, статей і наукових доповідей [207, с. 54].

В. Крусс, у свою чергу, займаючись дослідженнями у сфері порівняльного конституційного права, зазначає, що предмет конституційної компаративістики становлять і сутнісна (необхідна), і

фактична (випадкова) сторони об'єкта дослідження контекстуально-конституційної реальності [126, с. 224].

С. Ліховий при обґрунтуванні наукової автономності порівняльного кримінального права, звертає свою увагу на докторські дисертації А. Савченка та Г. Єсакова. На думку С. Ліхового: «порівняльне кримінальне право у цих наукових дослідженнях є наукою, яка має свій об'єкт, предмет і специфічні методи дослідження» [138, с. 90].

Деякі автори скептично ставляться до пізнавальних можливостей окремих галузевих порівняльно-правових дисциплін, зазначаючи при цьому, що компаративіст, який здійснює порівняння у тій чи іншій галузі права різних правових систем, не розкриває нічого нового, а займається аналізом зарубіжного права. Справедливості заради, необхідно відзначити, що дослідник, який здійснює порівняльно-правовий аналіз у сфері галузевої юридичної компаративістики, незмінно розширює предмет науки національного права, тим самим збагачує її новими знаннями. У його поле зору потрапляють ті проблеми, які навіть не поставлені або ще не вирішені вітчизняною юриспруденцією. Це досягається у процесі порівняльного дослідження, а не в результаті одного лише вивчення зарубіжного права.

Прихильники другого підходу виходять із того, що галузева юридична компаративістика є методом пізнання. У цьому разі мова йде про існуючу суперечку з приводу визначення статусу порівняльного правознавства, точніше про визнання порівняльного правознавства як методу пізнання.

Згідно з точкою зору ряду вчених галузева юридична компаративістика є методом дослідження (К. Осакве, О. Малиновський). Автори мотивують свою позицію тим, що галузева юридична компаративістика є інструментом, що дозволяє вивчити галузі, інститути, норми та інші компоненти права, що функціонують у різних правових системах.

На думку К. Осаке, компаративістика є комплексним науковим методом, а не самостійною наукою. Вона, скоріш за все, являє собою інтелектуальний інструмент, техніку мислення, сукупність наукових методів вищого рівня, систему знань про закономірності розвитку правових систем, допомагаючи тому, хто володіє нею, приводити до правильних висновків про справжню природу порівнюваних правових систем взагалі (макро-компаративістика) або окремих галузей права у порівнюваних правових традиціях (мікро-компаративістика) [187, с. 61].

Аргументуючи свою думку, вчений зазначає, що ті компаративісти, які дотримуються теорії порівняльного правознавства як наукового методу, вважають, що у порівняльного правознавства немає свого власного предмета дослідження, оскільки каскадний предмет дослідження визначається предметом порівняльної галузі права. Так, наприклад, предметом порівняльного цивільного права є предмет цивільного права, тоді як предметом порівняльного конституційного права є предмет конституційного права.

Правова компаративістика отримала свою назву за методом, а не за предметом [52, с. 49]. На думку М. Дамірлі, галузева юридична компаративістика не є результатом застосування порівняльно-правового методу до тієї чи іншої галузі права. Будь-яка галузева правова наука може застосовувати порівняльно-правовий метод для пізнання правової дійсності, але, на відміну від них, галузева юридична компаративістика застосовує порівняльно-правовий метод не епізодично, а систематично. Порівняльно-правовий метод у структурі методології галузевої юридичної компаративістики займає домінуюче становище [54, с. 134-135].

Однак накопичені знання в рамках самого порівняльного правознавства та галузевої юридичної компаративістики дозволяють розглядати його ширше, ніж як метод, а як допоміжну наукову дисципліну. При цьому необхідно виходити з того, що галузева юридична

компаративістика застосовує порівняльно-правовий метод не епізодично, а систематично. Крім того, при проведенні порівняльно-правових досліджень у сфері галузевої юридичної компаративістики необхідно задіяти весь арсенал і потенціал порівняльно-правової методології, центральною ланкою якої є порівняльно-правовий метод.

Наступний теоретичний підхід розглядає галузеву юридичну компаративістику як складову частину юридичної компаративістики. Відповідно до цього підходу галузева юридична компаративістика є допоміжною дисципліною, що належить до предмета порівняльного правознавства, тобто її предмет повністю поглинається предметом порівняльного правознавства, а так само її методологія, що базується на основі методології порівняльного правознавства. Відповідно у неї немає самостійного предмета і методології, оскільки його предмет визначається предметом порівняльного правознавства.

Слід зазначити, що більшість вчених-компаративістів не оспорюють статус галузевої юридичної компаративістики як окремої наукової дисципліни, що належить до юридичної компаративістики як комплексної юридичної науки. При цьому виокремлюються її об'єкт і предмет. Так, на думку М. Дамірлі, «типові визначення об'єкта і предмета галузевих порівняльно-правових наукових дисциплін можуть бути представлені у такий спосіб. Об'єкт галузевої порівняльно-правової наукової дисципліни – це такий зріз правової реальності, який включає елементи права (галузі, інститути, норми та інші правові явища, правові проблеми) як складові частини різних правових систем, а також сферу (зону) міжсистемних зв'язків і відносин цих елементів. Предметом галузевої порівняльно-правової наукової дисципліни є співвіднесені вивчення відповідної галузі права (його аналогічних правових інститутів, норм та інших явищ) як складової частини різних правових систем, встановлення їх взаємодії і впливу на основі виявлення та аналізу подібності та відмінності

(загального, особливого і одиничного) за допомогою систематичного застосування порівняльно-правової методології» [54, с. 138].

Теоретична розробленість юридичної компаративістики, наявність її солідного методологічного фундаменту і досить широкого кола її незаперечних наукових результатів, підсилюють позицію цього підходу. Цього немає у галузевій юридичній компаративістиці, вона до теперішнього часу перебуває у стані становлення, що заважає її чіткому закріпленню за інтересами певного наукового «відомства».

Прихильники цього підходу виходять із того, що порівняльне правознавство і галузева компаративістика мають як спільне поле, у тому числі методологічного характеру, так і власні специфічні інтереси. З методологічної точки зору це перевага у часі, оскільки немає необхідності витрачати тимчасові ресурси на «повторення пройденого», починаючи розробку методології галузевої юридичної компаративістики з нуля. Певним пріоритетом тут є твердження «пріоритету методології над методом, раціонального знання над емпіричним, оскільки у порівняльному правознавстві його правильність отримала багаторазове підтвердження і переконливе обґрунтування» [262, с. 9].

Ж. Сталєв вважає, що замість відокремлення галузевих порівняльних досліджень у вигляді окремої правової науки їх слід зарахувати до в існуючих правових наук [235, с. 50]. Подібну точку зору не поділяє А. Саїдов. Вчений зазначає: «нелогічно розривати, а тим більше протиставляти порівняльно-правові дослідження на рівні загальної теорії права і в рамках галузевих юридичних наук. Їх необхідно вважати одним з напрямків сучасного правознавства як в загальній теорії права, так і в галузевих юридичних науках» [207, с. 53].

Прихильники розгляду галузевої юридичної компаративістики як складової частини порівняльного правознавства наводять різні визначення. Так, наприклад, В. Додонов розглядає порівняльне кримінальне право як «складову частину (галузь) науки порівняльного

права і являє собою сукупність знань про кримінально-правові системи сучасності, їх історію і закономірності розвитку» [65, с. 3].

Прихильники цієї позиції на підтвердження своєї правоти звертають погляди до структури порівняльного правознавства, в якій традиційно виокремлюють Загальну і Особливу частини. І якщо в Загальній частині порівняльного правознавства досліджуються питання історії розвитку науки порівняльного правознавства, природи порівняльного правознавства, проблеми класифікації правових систем, історії розвитку основних правових систем сучасності та ін., то Особлива частина охоплює окремі компоненти системи права – галузі.

Аналіз структурних особливостей порівняльного правознавства дозволяє дійти висновку щодо комплексного характеру цього напрямку юридичного знання і дозволяє погодитися з думкою М. Дамірлі про те, що «порівняльне правознавство містить у собі систему окремих порівняльно-правових наукових дисциплін, які є певними зрізами порівняльно-правової науки в цілому» [53, с. 19].

Велике методологічне значення для галузевої юридичної компаративістики має теорія правових систем, яка піддається найбільш інтенсивній розробці у рамках загальної правової компаративістики.

Під правовою системою прийнято розуміти «конкретно-історичну сукупність права (законодавства), юридичної практики і пануючої правової ідеології окремої країни (держави)» [220, с. 8]. Правова система – це пряме відображення правового життя суспільства і функціонування його інститутів: це стан правової дійсності, що складається із взаємодії самих правових норм (ядра правової системи), правових установ, їх правотворчої і правозастосовної діяльності, правосвідомості громадян та інших правових феноменів. Через правову систему та її елементи встановлюється зв'язок права з усією структурою суспільства і держави [8, с. 7].

Існує безліч різних визначень поняття «правова система». Узагальнюючи їх, можна зробити висновок, що «система – впорядкована сукупність елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним, яка має певну відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю і автономністю функціонування» [184, с. 113]. Із цієї точки зору під правовою системою пропонують розуміти єдність відповідних їй компонентів (частин), які обумовлені способом об'єднання між собою (по змістовним і формальним критеріям) і які залежно від їх природи і характеру зв'язку між ними (об'єктивного, природного або суб'єктивного, вільного) становлять відносно стабільну організацію [95, с. 257].

Іще одним поняттям, близьким до поняття «правова система», є поняття «правова сім'я». Поняття «правова сім'я» є теоретико-синтетичним утворенням. У реальному житті ми маємо справу не із сім'ями, а із сукупністю національних правових систем. Дослідження правових систем у рамках однієї правової сім'ї дає можливість побачити типологічні особливості кожної держави, але накопичення інформації про явища правової дійсності різних країн вимагає їх систематизації. Розглядаючи особливості історичного розвитку права у різних країнах, можна зафіксувати закономірні зв'язки між різними правовими системами. Для того, щоб сформулювати більш глибокі наукові уявлення про закономірності виникнення, формування і розвитку права у різних регіонах світу, скласти правову мапу світу, яка відповідала б дійсності і охоплювала увесь юридичний простір, зробити обґрунтовані прогнози щодо шляхів подальшого розвитку правових систем, необхідно об'єднати існуючі національні правові системи у певні групи і сконцентрувати увагу на зіставленні різних моделей, типів права, відокремленням яких і є правові сім'ї.

Слід зазначити, що правова сім'я також як і правова система має конкретні соціально-історичні координати. Іншими словами, правова

система відображає правову політику певної держави. Певним чином правова система є зліпком конкретного суспільства, конкретного народу, його історії, віросповідання, культури, вираженим у певних юридичних явищах. Таким чином, можна вести мову про певну індивідуальність, властиву окремій правовій системі.

Як зазначає М. Марченко: «право взагалі відображає в собі індивідуальні властивості окремого народу укупі з іншими факторами (соціальними, економічними та іншими), які визначають життя країни, що знаходить своє вираження у конкретно-історичних явищах, таких як правова ідеологія, законодавство тощо. На підставі цього кожна держава має своє національне право» [164, с. 537]. Слід зазначити, що право не може сприйматися як проста сукупність норм: «право – це значно складніше явище, що є системою. У неї є певний понятійний фонд; вона поєднує норми у певні групи; використовує певні способи створення і тлумачення норм» [45, с. 19].

Тому більш переконливою є точка зору, відповідно до якої під правовою системою слід розуміти «конкретно-історичну сукупність права (законодавства), юридичної практики і пануючої правової ідеології окремої країни (держави)» [220, с. 8]. Ця тріада і є правова система, правда, з одним лише уточненням. Доцільно поміняти послідовність її блоків. Першим, безперечно, є правова ідеологія, потім іде нормативний блок і замикає систему юридична практика.

Накопичення матеріалу про правові системи вимагало його узагальнення та аналізу. І таким узагальненням стала класифікація правових систем сучасного світу.

Класифікація правових систем не являє собою завершену струнку систему. Як зазначає І. Богдановська: «сумнівів не викликає існування двох правових сімей – романо-германської і сім'ї загального права. Решта ж правових систем практично не піддаються класифікації. До кінця

XX ст. компаративістика усе менше уваги приділяє виробленню підстав для класифікації правових систем» [22, с. 40].

У сфері галузевої юридичної компаративістики, навпаки, останнім часом намітилися певні тенденції в питанні типології правових систем: з одного боку, наголошується на тому факті, що безліч типологій правових систем сучасного світу якоюсь мірою «механічно» створюються на зразок, запропонований загальною правовою компаративістикою стосовно приватного права; з другого боку – спостерігається відмова від будь-якої класифікації правових систем, а порівняльний аналіз норм та інститутів окремих галузей права здійснюється без прив'язки до конкретної правової системи; з третього боку – робляться спроби створення принципово нової класифікації правових систем.

Однією зі спроб відійти від механічного копіювання приватноправових типологій при класифікації кримінально-правових систем сучасності, стала класифікація Г. Єсакова. У пошуках придатного для класифікації кримінально-правових систем критерію вчений звертається до поняття «ідея». Як зазначає Г. Єсаков: «ця ідея багатогранна: вона відображає призначення цієї системи кримінального права; визначає побудову останньої; пов'язана з мірою використаної репресії, хоча і не зводиться до неї; має багато в чому неусвідомлений, невловимий характер, але існує разом із тим реально, визначаючи соціальну природу цієї системи кримінального права, висловлюючись із тим чи іншим ступенем чіткості у письмовому вираженні останньої. У найзагальнішому своєму вигляді ця ідея зводиться до того, що (або хто) є домінантою у кримінальному праві. Таких домінант може бути п'ять: людина, закон, Бог, суспільство і сім'я. Відповідно на основі цих домінуючих ідей можна виокремити кримінально-правові системи загального права, континентального права, релігійного права, общинного права і звичаєвого права» [75, с. 21].

Спроби розвинути метод типології у кримінальному праві робилися французьким вченим Ж. Праделем. У пошуках придатного для кримінального права типологічного критерію вчений звертається до наповненого ним досить ємного ідеологічного і функціонального змісту поняття «репресії». У результаті, кримінально-правові системи класифікуються на ліберальні і авторитарні. При цьому авторитарна модель поділяється на два різновиди: традиційну (з її ідеєю про суворе кримінальне право як необхідне для підтримки громадського порядку) і сучасну (з її ідеєю про можливість за допомогою суворого кримінального права домогтися соціальних і політичних змін). Ліберальна також розпадається на два різновиди: просто пом'якшувальну існуючу кримінально-правову систему і, навпаки, її замінюючу у певній частині систему некримінального характеру [306, с. 35].

В. Чиркін як моделі для порівняльного державознавства виокремлює демократичну, напівдемократичну, авторитарну та тоталітарну моделі.

І. Кисельов пропонує серед безлічі національних систем виокремлювати чотири типи трудового права: країн розвиненої ринкової економіки; країн, що розвиваються Азії, Африки і Латинської Америки; країн, що здійснюють перехід від централізовано планованої економіки до ринкової економіки; країн із централізовано планованою економікою, а також підтипи і різновиди у рамках кожного із типів [97, с. 9].

Втілення ідей порівняльного правознавства проглядається і в типології кримінологічних систем, які «диференціюються на підставі трьох критеріїв: соціологічного (фактор релігії, філософії, економічної та соціальної структури); правового (приналежність до правової системи певного типу); географічного (положення на географічній мапі світу). У результаті виокремлюються такі типи кримінологічних систем: англо-

американський, західно-європейський; східно-азіатський; соціалістичний [100, с. 35].

Розробка класифікації правових систем у рамках галузевої юридичної компаративістики дозволяє визначити сутність різних галузей сучасного права в різних країнах і регіонах, виявити загальні риси і відмінності таких правових систем, визначити місце правової системи на правовій мапі світу. Таким чином, розробка класифікації правових систем у рамках галузевої юридичної компаративістики, не заперечуючи зв'язку з теорією правових систем, претендує на самостійність.

Незважаючи на те, що юридична компаративістика є базисом для розробок у сфері галузевої юридичної компаративістики, за межами юридичної компаративістики знаходиться багато питань, які стосуються галузевих особливостей. Сучасна правозастосовна і правореалізуюча практика породжує безліч питань, які не можуть бути задовільно розкритими з позиції порівняльного правознавства.

Завершуючи огляд найбільш поширених в юридичній літературі підходів до статусу порівняльного кримінального права, слід зазначити, по-перше, відсутність чітких аргументів на користь деяких позицій щодо природи галузевої юридичної компаративістики; по-друге, відсутність єдиного підходу до статусу галузевих порівняльно-правових дисциплін не сприяє розкриттю пізнавального потенціалу галузевої юридичної компаративістики.

У зв'язку із цим не можна не погодитися з М. Рейманом, який зазначає: «одні вчені вивчають конкретні зарубіжні країни, тоді, як інші зосереджуються на конкретних галузях права. Одні мають справу з узагальнюючими правовими традиціями (цивільне право, загальне право, правові системи Азії), тоді як інші досліджують конкретні регіони і континенти (Північна Америка та Західна Європа, Східна Європа, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Латинська Америка). Частина

дослідників обговорюють культурно-правові аспекти (сприйняття закону, ставлення до влади), тоді як інша частина досліджує використання нормативних джерел (прецеденту, доктрини, законодавства). Таке різноманіття має право на існування» [107]. Однак вченого бентежить те, що різні автори не мислять себе представниками єдиної дисципліни і працівниками загального професійного цеху.

Науковці активно обговорюють проблематику сценаріїв розвитку правових систем різних країн в умовах глобалізації. Глобалізація як об'єктивний процес детермінує кардинальні зміни базових основ у житті суспільства. Вона має яскраві правові прояви, що простежуються в змінах не тільки змісту основних правових понять, категорій, але й у їхньому функціональному призначенні, обумовлюючи в кінцевому результаті трансформацію національної правової системи. Така трансформація носить різноплановий, багатоаспектний, іноді суперечливий характер. Одні компоненти національно-правової системи трансформуються досить активно, інші піддаються трансформації пасивно і проблемно, внаслідок чого її результати виявляються неоднозначними. Аналіз функціонування національних правових систем дозволяє виділити декілька основних напрямів дії глобалізації на національну правову систему.

Основними напрямками трансформації національної правової системи в умовах глобалізації є: 1) універсалізація національного права, спрямована на формування модифікованих «правил ігри», у рамках яких суб'єкти права в правових системах різних рівнів можуть вступати в правові відносини. Правова універсалізація досить складне і суперечливе явище. На її зміст впливають безліч чинників. Для її успішного просування необхідно враховувати стан різних компонентів правової системи, починаючи із стану законодавства і завершуючи типами праворозуміння, рівнями правосвідомості і правової культури та ін.; 2) посилення взаємодії національної та міжнародної правових систем, яку

можна визначити як злагоджену дію двох правових систем, зумовлену існуванням загальних для них цілей і необхідну для їх взаємного розвитку, а також таку, що не виключає можливості існування у них загальних сфер діяльності. Крім того, взаємодія характеризується взаємним впливом правових систем. Взаємодію національного і міжнародного права можна визначити як злагоджену дію двох правових систем, обумовлену існуванням загальних для них цілей і необхідну для їх взаємного розвитку, а також не виключає можливості існування у них загальних сфер діяльності. Крім того, взаємодія характеризується взаємним впливом правових систем; 3) зростання впливу регіонального права на національне право, на його функціонування, трансформацію й перспективи розвитку. Основними тенденціями розвитку суспільства в сучасних умовах є глобалізація і регіоналізація.

Ю. Тихомиров вважає, що відповідь дати важко, оскільки у розвитку держав та їх правових систем багато що залежить не тільки від об'єктивних, а й суб'єктивних факторів. Намагаючись їх враховувати і врівноважувати, передбачаючи правові ризики, можна відзначити розширення зовнішніх зв'язків між країнами. Партнерські відносини можуть переростати в союзні відносини, договори про співпрацю в окремих сферах – в установчі акти міждержавних об'єднань [255].

Як підсумок роздумів щодо основних підходів до визначення статусу галузевої юридичної компаративістики, слід зазначити таке. Наявність різних підходів до визначення цього питання дає можливість стверджувати, що відсутність єдиного підходу до статусу галузевої юридичної компаративістики не сприяє розкриттю пізнавального потенціалу галузевої юридичної компаративістики. Зазначено, що найбільш об'єктивним підходом, який розкриває сутність галузевої юридичної компаративістики і визначає її статус, є підхід, відповідно до якого галузева юридична компаративістика і юридична компаративістика

мають як «загальне поле», у тому числі методологічного характеру, так і власні специфічні інтереси. Галузева юридична компаративістика є допоміжною науковою дисципліною у рамках юридичної компаративістики. Оскільки на формування предмета галузевої юридичної компаративістики здійснює вплив також предмет відповідної галузі права, можна стверджувати про «подвійне підпорядкування» її предмета.

2.2. Структурні особливості галузевої юридичної компаративістики

Галузева юридична компаративістика є відносно новим напрямком юридичного знання. Структура цього напрямку наукових досліджень визначається як внутрішня системна побудова відповідної наукової і навчальної дисципліни та всієї сфери порівняльно-правових досліджень.

На думку М. Спіріна: структура порівняльно-правового знання містить у собі чотири основних елементи: фундаментальна (загальна) правова компаративістика, макрорівневі порівняльно-правові знання (на рівні зіставлення груп національних правових систем), мезорівневі порівняльно-праві знання (на рівні зіставлення декількох споріднених національних правових систем у рамках однієї групи) та мікрорівневі порівняльно-правові знання (на рівні зіставлення галузей, підгалузей, інститутів, субінститутів і норм права декількох (у тому числі різнорідних) національних правових систем). Крім того, необхідно виокремити історичне і концептуальне порівняльно-правове знання [230, с. 27-28].

Однак найбільшу складність викликає виокремлення структури так званого багаторівневого порівняльно-правового знання, який є підтвердженням наукового характеру порівняльно-правового знання. «Цей мікрорівень порівняння є характерним як для національних правових систем, в яких постійно відбувається внутрішнє порівняння, так

і для прагматичного зіставлення різноманітних інститутів, субінститутів і норм права концептуально різних правових систем, яке є необхідним для розвитку кожної конкретної системи, її правової акультурації» [229]. О. Скаун виокремлює у рамках цього елемента особливе (галузеве і внутрішньогалузеве) і спеціальне (предметне) порівняльне правознавство [223].

Як справедливо зазначає В. Нерсисянц: «кожна юридична наука – це окремий елемент структури всієї юридичної науки, відносно самостійне наукове формоутворення у загальному процесі понятійно-правового вивчення і вираження об'єктивної дійсності, специфічно певна складова частина теоретико-юридичного пізнання і знання» [176, с. 14].

У теперішній час в юридичній літературі підвищена увага приділяється структурним особливостям порівняльного правознавства. Що ж стосується структури окремих галузевих порівняльно-правових дисциплін, то в науковій літературі це питання спеціально не обговорюється, за винятком невеликого числа публікацій. Можна, звичайно, якоюсь мірою використовувати як зразок систему курсу порівняльного правознавства і після загальної частини давати особливу. «У загальній частині курсу порівняльного правознавства йдеться про предмет, методологію, історію, його функції, про основні класифікації правових систем сучасності. В особливій частині розглядаються різні сім'ї права» [260, с. 41]. У цьому підході предметний підхід змішаний з територіальним, що виправдовує себе у порівняльному правознавстві, але не дуже вдалий у галузевій компаративістиці. Тому для визначення структури галузевої юридичної компаративістики слід базуватися не стільки на регіональному, скільки на інституціональному підході: побудова структури галузевих порівняльно-правових дисциплін по інститутах із зазначенням їх особливостей у певних групах правових систем, була би більш вдалою.

Як моделі для галузевої юридичної компаративістики можна було б узяти правові системи, розроблені у рамках загальної правової компаративістики. Зокрема, мова йде про романо-германську, англо-американську, скандинавську, латиноамериканську, мусульманську, індуську, іудейську, далекосхідну, традиційну правові системи. Правда при цьому слід врахувати, «що, наприклад, держава США все більше схожа на англійську, а Австралія, що належить в основному до цієї ж сім'ї, знаходиться зовсім на іншому континенті. У структурі державності колишніх французьких колоній в Африці великим є вплив французьких інститутів, у колишніх британських колоніях – англійських, а в Латинській Америці – іспанських і португальських (у Бразилії)» [283, с. 36]. Продовжуючи цю думку, можна навести ще один вислів В. Нерсисянца: «складена класифікація спирається переважно на критерії юридико-технічного та ідеологічного характеру. Такі критерії мають, безсумнівно, важливе значення для класифікації досліджуваних форм права. Однак подібні критерії не дозволяють класифікувати й оцінювати різні національні системи чинного права за рівнем і характером їх власне правової розвиненості» [176, с. 15].

При цьому слід пам'ятати, що унікальний характер деяких правових систем, що виокремлюються в рамках загальної правової компаративістики, не дає підстав їх сліпого копіювання при визначенні структури галузевих порівняльно-правових дисциплін. Так, навряд чи доцільно виокремлювати кримінально-правові системи общинного і звичаєвого права. Загальновідомо, що сферою застосування африканського звичаєвого права є деякі питання цивільного права (успадкування), земельного, сімейного права. Кримінально-правові відносини регулюються за допомогою права метрополій.

Однак це можуть бути й моделі, розроблені в рамках галузевої юридичної компаративістики. Так, деякими вченими здійснюються

спроби створення принципово нової класифікації правових систем у сфері порівняльного кримінального права.

В. Чиркін, як зазначалося вище, пропонує як моделі для порівняльного державознавства взяти: «демократичну, напівдемократичну, авторитарну та тоталітарну моделі. У кожній із них доцільно проаналізувати різновиди державного устрою (наприклад, у тоталітарній – держава тоталітарного соціалізму, а держава в умовах режиму воєнного управління, – президентсько-монократична республіка та ін.). Потім було б доцільно розглянути типологію держави, різні форми правління і державно-правового устрою (федерації, унітарні і регіональні держави, автономії та ін.), форми державного режиму, побудову державного апарату, системи здійснення законодавчої, виконавчої, судової влади, інші гілки влади і органи, які не вписуються у цю систему, форми взаємодії і контролю органів держави стосовно місцевого самоврядування. Усьому цьому повинна, мабуть, передувати загальна частина, в якій висвітлювалися б традиційні питання щодо предмета курсу, методів вивчення, історії науки, а також теми про взаємини держави, суспільства, колективу, особистості, про державну владу (з впливаючими проблемами суверенітету тощо), функції держави. Потрібна також особлива тема про державоподібні та переддержавні утворення, про державні союзи, форми, перехідні до держави. На завершення курсу могла б міститися характеристика декількох конкретних державних систем або репрезентативних держав, що представляють ту чи іншу державну модель» [283, с. 37].

Незважаючи на плюралізм думок щодо систематизації галузевої юридичної компаративістики більшість дослідників вивіокремлюють Загальну і Особливу частини. Однак, як зазначає Х. Бехруз, існує ряд проблем, обумовлених двома обставинами. По-перше, спостерігається невизначеність у змісті цієї частини навчальної дисципліни, оскільки різні автори зараховують до її складу неоднаковий зміст. По-друге, має

місце брак навчального та методичного матеріалу з Особливої частини, хоча вже існують певні розробки із цієї тематики [17, с. 95].

Одна з пропозицій, що стосуються систематизації окремих галузевих порівняльно-правових дисциплін міститься в роботі Н. Янчук, присвяченій порівняльному кримінальному праву. «Структура порівняльного кримінального права складається із двох частин. Перша частина курсу присвячена Загальній частині кримінального права у кримінально-правових системах сучасності, в якій надається визначення предмета порівняльного кримінального права, методології порівняльного дослідження, загальна характеристика основних підходів до класифікації кримінально-правових систем сучасності, вивчаються основні етапи становлення та розвитку кримінально-правових систем, розглядаються типологічні особливості кримінально-правових систем сучасності, надається порівняльно-правова характеристика джерел кримінального права, досліджується система кримінального законодавства, аналізується злочинне діяння і система кримінально-правових покарань. Друга частина аналізує основні інститути Особливої частини кримінального права в основних кримінально-правових системах сучасності [293].

У Загальній та Особливій частинах порівняльного кримінального права мають знайти своє відображення не тільки основні кримінально-правові системи сучасності, але й ті кримінально-правові системи сучасності, сфера впливу яких є значно вужчою. Такий підхід дозволяє враховувати фактор ідеологічного наповнення кримінального права у різних кримінально-правових системах, «де сама по собі ідея права містить у собі зовсім інші порівняно зі звичними нам, по-західному мислячим людям, уявлення» [75, с. 18]. Необхідно пам'ятати, що правові системи більше схожі одна на одну у сфері приватного права, ніж публічного» [294, с. 400-401].

Однак слід визнати, що більшість авторів дотримуються або країнознавчого підходу до структури галузевих порівняльно-правових

дисциплін, або інституційного підходу, який є більш ефективним у галузевих порівняльно-правових дослідженнях. Проте, навіть при використанні інституційного підходу при систематизації галузевих порівняльно-правових дисциплін вченими не завжди враховується теоретико-методологічна природа і характер порівняльно-правових досліджень у цій сфері. Галузеві порівняльно-правові дисципліни «перебуваючи у своєрідному подвійному підпорядкуванні, одночасно належать до дисциплінарної структури і до порівняльного правознавства» [50, с. 29].

Одну з пропозицій структуризації порівняльного кримінального права запропоновано в однойменному навчальному посібнику В. Додонова. Двома основними структурними частинами порівняльного кримінального права, так само як і інших юридичних дисциплін, є Загальна і Особлива частини. Загальна частина містить у собі висвітлення проблем класифікації сучасних кримінально-правових систем, джерел кримінального права, системи кримінального законодавства, дії кримінального закону, особливостей злочинного діяння, суб'єктів злочинних діянь, стадій злочинних діянь, співучасті у злочині, особливості кримінальної відповідальності, обставин, що виключають злочинність діянь, види і систему покарань, особливостей призначення покарань, звільнення від кримінальної відповідальності, кримінально-правового режиму неповнолітніх [65].

В Особливій частині у світлі порівняльно-правового аналізу надається системний аналіз основних складів злочинів за групами з урахуванням родового та видового об'єктів посягань. Досліджуються тенденції та закономірності криміналізації суспільно небезпечних діянь у зарубіжному кримінальному законодавстві, розкриваються особливості встановлення заходів покарання за їх вчинення у різних країнах світу [66].

Розвиваючи підхід, запропонований німецькими вченими К. Цвайгертом і Х. Кьотцом щодо структури порівняльного правознавства у сфері приватного права, Є. Харитонов і О. Харитонova пропонують таку структуру порівняльного приватного (цивільного) права: «вертикальне» і «горизонтальне» [274]. «Вертикальне» порівняльне цивільне право містить у собі висвітлення таких питань: історія розвитку приватного (цивільного) права у римській цивілізації, право в системі Східноєвропейської (Візантійської) цивілізації, право в системі Західноєвропейської цивілізації. «Горизонтальне» порівняльне приватне (цивільне) право передбачає розгляд сучасних правових систем – романської сім'ї приватного права, центрально-європейської (німецької) сім'ї приватного права, англосаксонської сім'ї приватного права, східноєвропейської сім'ї приватного (цивільного) права.

Як видно, вчені у питанні структури порівняльного приватного (цивільного) права ґрунтувалися на підході, прийнятому у порівняльному правознавстві, для якого характерним є регіональний, а не інституційний підхід.

К. Осакве у структурі порівняльного цивільного (торгового) права виокремлює Загальну частину – введення у порівняльне цивільне право, в якій висвітлюються питання поняття порівняльного правознавства, теорія, предмет, розуміння громадянського права, джерела цивільного права. Розділ 2 відкриває Особливу частину порівняльного цивільного права. У рамках Особливої частини розглядаються основні інститути цивільного і торгового права: зобов'язальне право, забезпечення виконання зобов'язань, юридичні форми підприємництва. Вчений дотримується регіонального та інституційного підходу щодо структури порівняльного цивільного (торгового) права. Так, наприклад, тема 3 «Підстави виникнення зобов'язання у сучасній порівняльній цивілістиці» містить розгляд таких питань:

1. Підстави виникнення зобов'язання в російському, континентально-європейському та американському праві (договірне і позадоговірне зобов'язання).

2. Зобов'язання внаслідок безпідставного збагачення в російському і американському праві.

3. Поняття і сутність *promissory estoppel* в американському праві (сфери застосування *promissory estoppel* в американській судовій практиці) [281, с. 454].

Як видно із проілюстрованої теми, деякі питання розглядаються на матеріалах конкретних країн, інші – на матеріалах окремої держави (США).

У питанні структури галузевих порівняльно-правових дисциплін, як уже згадувалося, вчені виходять із структури, властивої усім юридичним дисциплінам, а саме виокремлення Загальної та Особливої частин. Однак, справедливості заради, слід зазначити, що не всі вчені дотримуються подібного підходу. Так, О. Сурілова не виокремлює ані Загальної, ані Особливої частин порівняльного екологічного права. Лише тільки дві перші теми умовно можна зарахувати до Загальної частини, в яких надається загальна характеристика взаємодії суспільства і природи, поняття і предмета екологічного права, а також принципів міжнародного екологічного права. Інша частина навчального посібника базується на країнознавчому та інституційному підходах. Так, розглядаються такі інститути екологічного права: охорона кліматичної системи Землі, охорона водного середовища і водних ресурсів; охорона атмосферного повітря; охорона біорізноманіття; управління відходами; безпека продукції і продуктів.

У теорії порівняльного правознавства нерідко виокремлюють Загальну і Особливу частини. Остання охоплює окремі галузі юридичних наук, у тому числі порівняльне трудове право і право соціального забезпечення. Структурні особливості порівняльного трудового права та

права соціального забезпечення можна простежити в навчальних посібниках цієї галузевої порівняльно-правової дисципліни [97; 132; 98]. У названих підручниках трудове право і право соціального забезпечення розглядаються у трьох вимірах. По-перше, це історико-порівняльний аналіз розвитку галузі у ретроспективі та перспективі. Особливе місце відведено сучасним тенденціям розвитку галузі, зіставляється розвиток національного соціального законодавства зі світовими тенденціями, виявляється, якою мірою національне трудове право і право соціального забезпечення синхронізовано із цими тенденціями, чи випереджає світовий розвиток, а чи відстає, або рухається в іншому напрямку. По-друге, здійснюється порівняльно-правовий аналіз національного трудового законодавства та законодавства про соціальне забезпечення та відповідність міжнародним стандартам. Це дозволяє виявити невідповідність окремих норм та інститутів ратифікованим і нератифікованим міжнародним договорам, загальновизнаним міжнародним нормам і принципам, а також прогалини у правовому регулюванні, виробити конкретні пропозиції *de lege ferenda*. По-третє, порівняльно-правове дослідження передбачає розгляд національного трудового законодавства в аспекті досвіду зарубіжних країн [143, с. 541].

Більшість дослідників у сфері галузевої юридичної компаративістики не завжди враховують «подвійне підпорядкування» галузевих порівняльно-правових дисциплін. Так, М. Аракелян зазначає, що порівняльна адвокатура є складовою частиною порівняльного правознавства. Внутрішня класифікація науки порівняльного правознавства містить у собі: загальне й особливе порівняльне дослідження. Порівняльна адвокатура належить до вивчення Особливої частини порівняльного правознавства, що й обумовлює її місце в системі як самого порівняльного правознавства, так і серед інших юридичних дисциплін.

До предмета курсу «Порівняльна адвокатура» належить: дослідження історико-порівняльних правових проблем виникнення адвокатури; порівняльне вивчення адвокатської діяльності у структурі сучасних правових систем; узагальнення та систематизація результатів конкретних порівняльно-правових досліджень щодо організації адвокатської діяльності; розробка конкретних методологічних правил і процесів, що застосовуються для здійснення порівняльно-правових досліджень інституту адвокатури і порівняльного вивчення міжнародної адвокатської діяльності [6, с. 198]. Як видно, вчений у самому курсі «Порівняльна адвокатура» не виокремлює Загальної та Особливої частин. Цей підхід М. Аракелян обґрунтовує тим, що порівняльна адвокатура належить до порівняльного правознавства, а саме до Особливої частини цієї науки. Проте, усі галузеві порівняльно-правові дисципліни є допоміжними дисциплінами в рамках порівняльного правознавства і це не є підставою для відмови від виокремлення в рамках курсу «Порівняльна адвокатура» Загальної та Особливої частин. Не можна не зазначити, що питання особливої частини розглядаються на основі країнознавчого підходу.

В. Чиркін у структурному плані розглядає порівняльне конституційне право як систему знань і пропонує таку його структуру: джерела конституційного права; сучасні моделі конституцій; конституційне правосуддя; конституційно-правовий статус особистості; конституційні принципи економічної системи, соціальні відносини, політичні системи і духовне життя суспільства; конституційні інститути безпосередньої демократії; конституційні моделі організації державної влади; конституційні інститути форми держави; конституційні моделі законодавчої влади; конституційні моделі виконавчої влади; конституційні моделі судової влади; місцеве управління і самоврядування: конституційні моделі [232]. В основі структури цього курсу лежить інституційний підхід із зазначенням особливостей окремих

інститутів у певних країнах. Слід визнати, що ця структура мало чим відрізняється від структури курсу Конституційного права України або структури курсу «Конституційне право зарубіжних країн». Більше того, відсутні ряд тем загальної частини, які є обов'язковими для галузевих порівняльно-правових дисциплін, зокрема, мова йде про предмет, поняття порівняльного конституційного права; методології порівняльно-правових досліджень у сфері порівняльного конституційного права тощо.

Ряд вчених, які розглядають порівняльне правознавство як комплексний науковий метод, який не має самостійного предмета, оскільки останній визначається порівняльною галуззю права, не виокремлюють структури галузевих порівняльно-правових дисциплін. Так, наприклад, О. Малиновський зазначає: «предмет порівняльного правознавства у сфері кримінального права майже повністю збігається з предметом науки кримінального права. Якщо дослідник і зустрічається з якоюсь відмінністю, то вона обумовлена перш за все специфікою окремих правових інститутів або діянь, що визнаються злочинними у деяких правових системах» [153].

Аналіз структурних особливостей галузевих порівняльно-правових дисциплін показав, що «Зміст більшості цих курсів та їх робочих програм не відповідають предмету порівняльного правознавства. Аналіз цих курсів та їх навчальних програм свідчить, що в їх рамках розглядаються різні інститути, що належать до відповідних галузей права, що функціонують у рамках різних правових систем, однак вони не піддаються порівняльно-правовому аналізу відповідно до предмета порівняльного правознавства та методологією порівняльно-правових досліджень, що не сприяє визнанню і зміцненню цих напрямків як навчальної дисципліни» [17, с. 96].

Аналіз представлених підходів до структуризації галузевої юридичної компаративістики дозволяє зробити ряд зауважень. Використання дихотомічного підходу до структурування порівняльного

кримінального права не дозволяє враховувати порівняльно-правову спрямованість цієї дисципліни – не завжди здійснюється чітке розмежування між тією чи іншою галуззю зарубіжного права і галузевою юридичною компаративістикою.

Що стосується використання при систематизації галузевої юридичної компаративістики тричленого структурування, то, безсумнівною, заслугою подібного підходу є виокремлення першої частини в її структурі, яка дозволяє враховувати теоретико-методологічну природу порівняльного правознавства і відповідно галузевої юридичної компаративістики. Як уявляється ця частина має містити в собі висвітлення таких питань як об'єкт і предмет, методологія досліджень, класифікація правових систем у «галузевому забарвленні» (наприклад, класифікація кримінально-правових систем сучасності або класифікація конституційних систем, що істотно відрізняється від класифікації, що має місце у порівняльному правознавстві), типологічні особливості галузевих правових систем, процес зближення тих чи інших систем тощо. Такий підхід, видається, дозволить враховувати теоретико-методологічну природу і характер порівняльно-правових досліджень у цій сферії. Друга частина – Загальна частина, присвячена основним інститутам загальної частини тієї чи іншої галузі права у різних системах; третя частина – Особлива, яка містить у собі вивчення основних інститутів особливої частини тієї чи іншої галузі права у порівняльно-правовому аспекті.

Таким чином, уявляється, структура галузевої юридичної компаративістики представлена трьома частинами: загальна теорія галузевої юридичної компаративістики, Загальна та Особлива частини.

Підводячи загальний підсумок загальнотеоретичного аналізу структурних особливостей галузевих порівняльно-правових дисциплін можна зробити висновок, що при структуризації необхідно враховувати «подвійне підпорядкування», в якому знаходяться галузеві порівняльно-правові дисципліни. Як слушно зауважує У. Батлер, слід пам'ятати, що

саме по собі вивчення конкретного іноземного права не є порівняльно-правовим дослідженням. Більше того, незважаючи на думку деяких вчених, які вважають, що вивчення зарубіжного права без вираженого порівняльного елемента, є порівняльно-правовим, оскільки розраховане на студентів національної правової системи, воно не є таким [9, с. 141]. Цілком очевидно, що структура галузевих порівняльно-правових дисциплін має відповідати предмету і методології юридичної компаративістики. Оскільки галузеві порівняльно-правові дисципліни є допоміжними дисциплінами у рамках юридичної компаративістики, вони одночасно належать до дисциплінарної структури і юридичної компаративістики, і галузевої правової науки.

Цілком очевидно, що до визначення структури галузевої юридичної компаративістики не може бути єдиного підходу. Але при цьому ігнорування загальних вимог до їх структуризації галузевих порівняльно-правових дисциплін веде до створення курсів з права зарубіжних країн.

2.3. Галузева юридична компаративістика та інші юридичні та гуманітарні науки: питання взаємозв'язку

Співвідношення галузевої компаративістики з юридичними та іншими гуманітарними науками мало велике значення для вчених протягом усієї історії становлення та розвитку галузевої юридичної компаративістики. Питання про те, яким чином співвідносяться зазначені поняття, залишається актуальними і нині. Галузева юридична компаративістика взаємодіє з великою кількістю юридичних і гуманітарних наук. Однак ступінь такої взаємодії не однаковий.

Досліджуючи питання співвідношення галузевої юридичної компаративістики з юридичними науками, необхідно позначити систему юридичних наук. Слід розуміти класичну систему юридичних наук, що складається із декількох ступенів. Традиційно виокремлюють: теоретико-

історичні дисципліни – теорія держави і права, історія держави і права, історія політичних і правових вчень, порівняльне правознавство та ін.; галузеві – цивільне право, сімейне право, господарське право, аграрне право, земельне право, трудове право, кримінальне право, конституційне право, фінансове право; дисципліни, які вивчають міжнародне право – міжнародне приватне право, міжнародне публічне право, міжнародне гуманітарне право та ін.; спеціальні юридичні дисципліни, які вивчають діяльність державних органів – правоохоронні органи, адвокатура, судові органи та ін.; прикладні дисципліни, які використовують дані інших наук – криміналістика, судова медицина, судова психіатрія, кримінологія тощо.

На думку Ю. Шемшученка, «порівняльне правознавство не применшує і не заперечує здобутки інших юридичних дисциплін, але саме воно у співдії з останніми покликане стати сучасним продуцентом основних концептів і термінів юридичних наук. Замість однозначного універсалізму, виплеканого цими науками протягом багатьох століть, воно несе в собі ідею плюральності світу, традицій і досвіду, вираженого, не-телеологічного ставлення до процесів конвергенції та днівюргешпі. А разом з цим – ідею відмови під нав'язування права, творчого сприйняття скарбниці світового правового досвіду, поваги до чужих правових моделей як культури і стилю життя різних народів» [119, с. 153].

Перш за все, слід розглянути співвідношення галузевої юридичної компаративістики з порівняльним правознавством. А. Саїдов, розглядаючи теорію порівняльно-правового методу та порівняльно-правові дослідження, що здійснюються в рамках окремої галузі права, зазначає: «як ні пов'язані обидві ці частини, у деяких відносинах між ними можливі відомі розриви – своєрідні «ножиці» [210, с. 136]. Не випадково професор А. Тіллі вважає порівняльне правознавство часто методологічною наукою і не зараховує до нього самі порівняльно-правові

дослідження. А тим часом, галузева юридична компаративістика має велике науково-теоретичне і практико-прикладне значення для порівняльного правознавства. Загальновідомо, що розробка законодавства не обходиться без вивчення законотворчими органами порівняльно-правових матеріалів. Використання таких матеріалів дає можливість враховувати як позитивний, так і негативний досвід інших законодавців, і тим самим уникати помилок при здійсненні законотворчої діяльності. Історія людства свідчить, що звернення до принципу верховенства права інших держав завжди практикувалося великими умами з прагматичною метою удосконалення національної правової системи. «Порівняльне правознавство тісно пов'язане з галузевими юридичними науками. Якщо останні значно розширюють проблематику порівняльного правознавства, то воно постачає матеріал галузевих правових наук для теоретичних узагальнень на більш високому рівні» [210, с. 137].

Разом із тим, цілком очевидно, що галузева юридична компаративістика спирається на методологію, вироблену в рамках порівняльного правознавства, а також використовує понятійно-категоріальний апарат сучасного порівняльного правознавства. Класифікація правових систем у сфері галузевої компаративістики розробляється на основі класифікації правових систем, що мають місце у загальній правовій компаративістиці.

Безумовно, одним із пріоритетних напрямків дослідницької діяльності у галузі порівняльного правознавства є дослідження у сфері галузевої юридичної компаративістики. При цьому такі дослідження здійснюються представниками приватноправових і публічно-правових наук, процесуалістами, а також представниками прикладних юридичних дисциплін.

Нерозривний зв'язок існує між галузевою юридичною компаративістикою і зарубіжним правом. В юридичній літературі все більше ведеться мова про співвідношення порівняльного правознавства з

закордонним правом. Так, наприклад, А. Саїдов вважає, що здійснити розмежування порівняльного правознавства та вивчення іноземного права є надзвичайно важливим, оскільки вони переплетені найтіснішим чином [210, с. 27]. На думку А. Тілле, вивчення зарубіжного права взагалі не може бути порівняльним, оскільки будь-який дослідник, який аналізує іноземне право, неодмінно здійснює певні порівняння і робить із них висновки [244, с. 159]. У свою чергу, як зазначає З. Петері, саме по собі вивчення іноземного права не належить до порівняльного правознавства [191, с. 81]. Подібну точку зору висловлює Ж. Стальов, правда із застереженням, що вивчення іноземного права є певним етапом порівняльно-правових досліджень [235, с. 31]. Що ж стосується співвідношення галузевої юридичної компаративістики із закордонним правом, то тут вчені все більше «мовчать». Проте, з усіх юридичних наук галузева юридична компаративістика найтісніше взаємодіє із закордонним правом. Як уже зазначалося, більшість досліджень у сфері галузевої юридичної компаративістики спрямовані на дослідження позитивного права окремих галузей права. Як справедливо зазначає К. Осаке: «вивчення зарубіжного права ... є корисним заняттям, але навряд чи хто має відношення до порівняльного правознавства. Це лише крок до нього» [188, с. 11]. Проте, без цього кроку є неможливим порівняльно-правовим дослідженням у сфері галузевої юридичної компаративістики – воно дає матеріал для порівняльно-правових досліджень.

Закордонне право вивчає найбільш загальні закономірності становлення і розвитку правовідносин у різних галузях права, тоді як галузеві порівняльно-правові дисципліни сприяють узагальненню цікавого теоретичного і практичного матеріалу, який є основою для розуміння особливостей різних галузей права, ролі законодавства у регулюванні тих чи інших правовідносин.

Складно погодитися з висловлюваннями, що нерідко спостерігаються у вітчизняній юридичній літературі стосовно того, що: «не підпадатимуть під предмет порівняльного правознавства дослідження, в ході яких до аналізу зарубіжного права звертаються з метою вирішення певних проблем національного права. У цьому випадку, хоча і має місце використання порівняльно-правового методу, воно має на меті не виявлення загального, особливого і одиничного правових явищ, які порівнюються, і закономірностей їх розвитку, а вивчення зарубіжного досвіду та його можливого використання для удосконалення національної правової системи» [30, с. 23]. Ні для кого не секрет, що цілями порівняльного правознавства у цілому, і галузевої юридичної компаративістики, зокрема, є рішення суто прагматичних, прикладних задач, однією з яких є удосконалення національної держави.

Проте, говорячи про співвідношення галузевої компаративістики із закордонним правом, слід зазначити, що перша є частиною методологічної науки за рахунок розробки методології порівняльно-правових досліджень; має переважно емпіричний характер, оскільки ґрунтується на фактах, які перевіряються, і мають практичну спрямованість; значно ширше за змістом, не обмежена конкретним аспектом вивчення тієї чи іншої галузі права, спрямована на дослідження усього різноманіття правової дійсності; має міждисциплінарний характер, забезпечуючи тісну взаємодію і взаємозбагачення галузевих наук.

Галузева юридична компаративістика тісно пов'язана із загальнотеоретичною юриспруденцією. Спрямованість теорії держави і права на узагальнення і накопичення матеріалу, високий рівень абстракції не є характерними для галузевої юридичної компаративістики, яка має переважно конкретну цільову спрямованість досліджень явищ правової дійсності на різних рівнях об'єктів пізнання, залежить від сфери використання отриманих результатів.

Загальнотеоретична юриспруденція і галузева юридична компаративістика звертаються до одних і тих самих категорій і понять, акцентують увагу на правотворчості, кодифікації законодавства, застосуванні права, його тлумаченні, правовідносинах тощо. «Тільки в науці теорії держави і права зазначені категорії є основними об'єктами вивчення в узагальненому вигляді при тому, що усі спираються, як правило, на національний матеріал. А в науці порівняльного правознавства головним є розкриття в узагальненій формі і цілісному вигляді специфічності правових систем світу, їх типів (сімей); тут матеріал, як правило, іноземний, хоча при використанні одних і тих самих категорій застосовується і національний матеріал» [223, с. 14].

За допомогою порівняльно-правових досліджень у сфері галузевої юридичної компаративістики можна уточнити теорію правової поведінки. Адже саме завдяки галузевій юридичній компаративістиці можна спробувати розібратися у складних питаннях: чому деякі діяння в одних правових системах є правомірними, а в інших – протиправними; в яких саме правових системах право є рівною для всіх мірою свободи тощо.

Галузева юридична компаративістика сприяє також виявленню особливостей правосвідомості, правової культури, правової ментальності у різних правових системах. При вивченні законодавчих актів тієї чи іншої галузі права стає зрозумілим, як законодавець відбив дух свого часу. Досить показовим із точки зору вивчення релігійно-моральних аспектів правосвідомості є знайомство з мусульманською правовою системою.

Компаративіст, який розглядає теоретичні проблеми, може виявити не тільки зародження і розвиток будь-якої розумової конструкції, але і її безпосереднє використання в законодавстві.

Безумовно, галузева юридична компаративістика поглиблює розуміння й інших проблем загальнотеоретичної юриспруденції. Галузева юридична компаративістика змушує інакше подивитися на роль і

значення прецеденту як джерела права, на основні принципи права, на основні підходи до інтерпретації права в залежності від правової традиції правових систем сучасності.

Оскільки загальнотеоретична юриспруденція акцентує свою увагу на загальних властивостях явищ правової дійсності, то дуже часто це призводить до неправильного сприйняття останніх. Галузева юридична компаративістика, навпаки, акцентує свою увагу на особливостях явищ правової дійсності, що дає можливість більш точно сприймати явища правової дійсності, особливо нехарактерні для національної правової системи. Як зазначає Х. Бехруз: «для загальної теорії держави і права важливий інший, вищий рівень абстракції, нормативної концентрації, коли у співвідношенні загального і особливого домінуючим є перший елемент» [15, с. 411].

Розглядаючи питання співвідношення галузевої юридичної компаративістики з історією держави і права, неможливо не зазначити, що спочатку порівняльне правознавство зародилося на підставі історичного дослідження зарубіжного і національного права. Поступово вектор досліджень змінився і галузеві порівняльно-правові дослідження набули незалежного характеру. Проте, взаємодія галузевої юридичної компаративістики та історії держави і права є досить тісною. Історія держави і права надає досить великий матеріал для галузевої юридичної компаративістики. Без пізнання історії розвитку права неможливо досліджувати правові системи, які значною мірою є продуктом історичних умов, взаємного впливу правових систем у минулому.

Вивчення галузей права різних правових систем за різних історичних епох являє собою використання порівняльно-історичного методу пізнання. Компаративісту, що вирішує сучасні проблеми у тій чи іншій галузі права, ніколи не варто відмовлятися від порівняльно-історичного аналізу певної галузі права. Такий аналіз дає можливість

досліджувати процес розробки й удосконалення основних інститутів, підгалузей, галузей права, їх законодавчого оформлення.

Порівняльно-історичному аналізу можуть піддаватися не тільки окремі законодавчі акти, що діяли у різних країнах у конкретно-історичний період, але і проблеми формування, розвитку, рецепція права різних держав (наприклад, рецепція римського права).

Більше того, здійснення порівняльно-історичного аналізу дозволяє зробити висновки про роль і місце тієї чи іншої галузі права у розвитку людської цивілізації, простежити формування основних тенденцій політики (наприклад, особливості кримінально-правової політики у тій чи іншій державі у конкретний історичний період), узагальнити досвід правозастосовної практики тощо.

Не зупиняючись детально на аналізові співвідношення історії держави і права та галузевої юридичної компаративістики, разом із тим необхідно зазначити, що порівняно-історичні дослідження у сфері галузевої юридичної компаративістики дають можливість сучасному юристові ознайомитись із достоїнствами і недоліками проведених за різних часів правових реформ, можна не тільки більш об'єктивно оцінити сьогодення, але й спробувати зазирнути у майбутнє.

Заслуговує на особливу увагу співвідношення галузевої компаративістики з міжнародним правом. Незважаючи на явні відмінності між цими навчальними дисциплінами, у них існує багато точок перетину, що будуть розглянуті нижче. Слід почати із взаємодії галузевої юридичної компаративістики та міжнародного публічного права.

Одна з найбільш перспективних проблем – подальша розробка каналів співвідношення галузевої юридичної компаративістики та міжнародного публічного права. Тут спостерігається як наростаючий вплив міжнародного публічного права на різні галузі національного

права, так і інтенсивне насичення перших за рахунок типових національно-правових регуляторів.

Галузеві порівняльно-правові дисципліни дають можливість визначити: по-перше, як ті чи інші держави враховують норми міжнародного публічного права у своєму національному законодавстві; по-друге, наскільки ефективними у тій чи іншій державі є інкорпоровані положення міжнародного публічного права у внутрішнє законодавство; по-третє, якими є основні тенденції розвитку й удосконалення національного законодавства різних держав на основі міжнародного публічного права.

Галузева юридична компаративістика відіграє істотну роль у пізнанні міжнародної правової дійсності. Вона «надає у розпорядження міжнародного публічного права інструментарій, що дозволяє вивчити безліч його науково-практичних проблем. Порівняльний метод широко застосовується і в самому міжнародному публічному праві, наприклад, у дослідженні взаємодії міжнародної та внутрішньодержавної правових систем при уніфікації міжнародних матеріально-правових норм, в утворенні міжнародно-правових звичаїв і загальних принципів міжнародного публічного права та ін. Крім цього, методологія порівняльно-правових досліджень досить активно використовується при тлумаченні міжнародних договорів, концепцій та інститутів, які безпосередньо стосуються міжнародного права» [15, с. 413].

Використання цілей галузевої юридичної компаративістики відкриває певні можливості для тлумачення міжнародних публічних договорів, чим вони відрізняються, яке саме місце вони посідають у національній правовій системі.

Розглядаючи питання співвідношення галузевої компаративістики і міжнародного публічного права, не можна не сказати, що цей взаємозв'язок обопільний. Так, для галузевої юридичної

компаративістики як напрямок досліджень дуже значимою є міжнародно-правова проблематика.

Однак більш тісно галузева юридична компаративістика взаємодіє з міжнародним приватним правом. Так само, як і в разі з міжнародним публічним правом, галузева юридична компаративістика надає у розпорядження міжнародного приватного права методологічний інструментарій, що дозволяє правильно побудувати відповідні інститути національного приватного права.

Звертаючи увагу на значення порівняльного методу для міжнародного приватного права, П. Каленський підкреслює, що порівняльне вивчення тут може успішно здійснюватися тільки тоді, коли воно буде сприйматися не як виключно механічне порівняння, а як один із методів, який дає можливість пізнати дійсність в її широких взаємозв'язках і залежностях [90, с. 239].

Особливого значення для міжнародного приватного права набувають дані галузевої юридичної компаративістики при підготовці і прийнятті нормативно-правових актів у галузі міжнародного приватного права. У цьому разі порівняльно-правовий аналіз допомагає виявити все те корисне, що виправдовує себе при вирішенні конкретної проблеми, позбавляє від необхідності «винаходити велосипед», а також дає можливість проаналізувати неефективність тих чи інших рішень. Особливо важливою є та обставина, що, створюючи новий правовий акт, законодавець звертається до вже існуючих норм зарубіжного права, щодо яких уже накопичено значний позитивний досвід.

Проте, як справедливо зазначає, А. Саїдов: «одна з можливих сфер застосування порівняльно-правових досліджень у галузі міжнародного приватного права – уніфікація, яка може здійснюватися двоюким чином: шляхом вироблення однакового акта, що сприймається багатьма державами, або шляхом укладення міжнародного договору. Після того, як

уніфікацію здійснено, виникає проблема однакового тлумачення і застосування уніфікованого права» [210, с. 194].

З іншого боку, міжнародне приватне право має певний вплив на галузеві порівняльно-правові дисципліни. Такий вплив може бути розглянуто у двох аспектах – у технічному і в аспекті матеріального права. На думку А. Саїдова, «у першому випадку міжнародне право надає у розпорядження порівняльного права техніку переговорів і вироблення загального рішення, у другому – міжнародне право визначає і формальний порядок укладення договору» [210, с. 192].

Розглядаючи питання співвідношення галузевої юридичної компаративістики з гуманітарними науками, слід зазначити, що остання взаємодіє з усіма гуманітарними науками, але ступінь такої взаємодії різний. Так само як і у випадку з юридичними науками, слід звернути увагу на зв'язок галузевої юридичної компаративістики з тими гуманітарними науками, які постійно і плідно взаємодіють, зокрема мова піде про філософію, політологію, соціологію та культурологію.

Характер взаємодії філософії і галузевої юридичної компаративістики визначається досить глибоким і багатограним зв'язком. По-перше, галузева юридична компаративістика широко використовує філософські категорії і поняття. Використання понятійно-категоріального апарату, розробленого в рамках філософії, має не тільки теоретичне, але й методологічне значення. Виходячи із цього, по-друге, «методологія порівняльно-правового дослідження прямим чином забезпечується філософською методологією. Використання досягнень філософії при розробці проблематики порівняльного правознавства забезпечує правильну постановку нових проблем і дозволяє простежити перспективи розвитку правових систем» 15, с. 409].

По-третє, галузева юридична компаративістика досить часто вдається до використання філософських законів і закономірностей. Як зазначає М. Марченко: «не слід забувати, що філософія є однією з

найважливіших форм суспільної свідомості, спрямованої на вироблення певного світогляду як окремої людини, так і всього суспільства, на формування системи ідей, поглядів і уявлень про навколишній світ і про місце в ньому людини. І від того, на яких світоглядних позиціях стоїть дослідник, значною мірою будуть залежати і результати його дослідження» [164, с. 55].

По-четверте, звернення до досягнень філософії при вивченні тих чи інших проблем у сфері галузевої юридичної компаративістики дає можливість «уникати світоглядних помилок, сприяє правильній постановці нових проблем і більш усвідомленого рішення «вічних» питань» [242, с. 16] галузевої юридичної компаративістики. Говорячи про роль філософського світогляду у галузевих порівняльно-правових дослідженнях, не можна не зазначити, що воно сприяє не тільки розвиткові наукових досліджень, але й кращому засвоєнню досліджуваного матеріалу у рамках галузевих порівняльно-правових дисциплін.

Філософія, у свою чергу, використовує порівняльно-правовий метод, а результати порівняльних досліджень є базою для свого удосконалення і розвитку, а також служать основою для формування загальних принципів державно-правового розвитку суспільства. Нарешті, прагнення удосконалити право проявилось у спробах компаративістів і філософів виготовлення так званого «ідеального права», «вселенського права» [143, с. 56].

Поряд із філософією галузева юридична компаративістика дуже тісно взаємодіє з політологією. І хоча компаративісти аналізують, головним чином, правові системи, останнім часом усе більший інтерес для юриста являє порівняльний аналіз діяльності партій, порівняльний аналіз політичної культури, яка багато в чому співзвучна проблематиці порівняльного аналізу правових систем.

Зв'язок галузевої юридичної компаративістики з політологією має прояв у такому: по-перше, використовуючи політологічні дані, галузева юридична компаративістика розглядає державно-правові явища не тільки з точки зору їх внутрішньої будови, форми і сутності, але й під кутом зору їх місця і ролі в системі інших політичних за своїм характером явищ, інститутів і установ. «Це дає можливість досліджувати не тільки їх самих по собі, але й у контексті їх зв'язків з навколишнім середовищем. У результаті такого підходу, наприклад, до дослідження держави або її окремих органів з'являється можливість бачення держави та її зв'язків із політичною системою суспільства або ж з її окремими елементами, такими, як політичні партії, громадські політичні організації, спілки тощо» [86, с. 19].

По-друге, галузева юридична компаративістика широко використовує понятійно-категоріальний апарат політології, оперуючи такими поняттями, як політична система, політичні партії тощо. Характер взаємин у цій сфері обумовлений перш за все тим, що однією із центральних проблем галузевої юридичної компаративістики є проблеми розробки та удосконалення понятійного апарату. Тому галузева юридична компаративістика, як і інші наукові та навчальні дисципліни, використовує понятійно-категоріальний апарат, вироблений в рамках інших наук.

Разом із тим, галузева юридична компаративістика впливає й на політологію. Останнє має прояв у тому, що у процесі проведення політологічних досліджень і вивчення курсу політології широко використовуються поряд із власне політологічним матеріалом такі положення і висновки, зроблені у сфері галузевих порівняльно-правових досліджень. Це стосується, наприклад, питань закономірностей розвитку політичної системи суспільства, її структури тощо. Але оскільки правова система держави найтіснішим чином пов'язана з політичною системою суспільства, вона не може залишатися поза увагою політології.

Не можна не згадати про співвідношення галузевої юридичної компаративістики та соціології. Соціологія як галузь гуманітарних знань вивчає суспільство як цілісну систему, а також його окремих складових частин та інститутів, різних соціальних верств і груп. Таким чином, соціологів цікавлять питання організації та управління суспільством, закономірності та тенденції розвитку і функціонування різних соціальних систем.

Галузева юридична компаративістика спирається у своїх порівняльно-правових дослідженнях на загальну соціальну теорію і методологію, яка вивчає основні закономірності функціонування, розвитку як усього суспільства, так і окремих сфер життя суспільства. Крім цього, слід зазначити, що з теоретичної точки зору важливе значення при вивченні явищ правової дійсності мають висновки й узагальнення, зроблені у рамках соціології права. Практична значимість використання галузевої юридичної компаративістики, висновків і узагальнень, зроблених у ході конкретних соціологічних досліджень життєдіяльності правових інститутів, полягає в тому, що це дозволяє успішно вирішувати практичні проблеми, наприклад, підвищення ефективності права.

Соціологія може використовувати досвід і матеріал, накопичені, порівняльно-правовими дослідженнями у сфері галузевої юридичної компаративістики. Як зазначають К. Цвайгерт і Х. Кьотц: «давно вже визнано, що можна порівняти лише ті норми, які в умовах різних правових систем виконують однакові функції і спрямовані на регулювання проблем, пов'язаних із різними життєвими обставинами і конфліктами інтересів. Вважається непорушним також, що компаративіст при розгляді цих проблем повинен абстрагуватися від власних доктринальних і правових поглядів і культурного середовища і використовувати «нейтральні поняття» [281, с. 19]. Цей же постулат використовується і в соціології, але дещо ширше, що може служити

певною незручністю для компаративіста, який здійснює дослідження у сфері галузевих порівняльно-правових дисциплін. Соціологія нерідко може «встановити, що поняття, що розглядаються компаративістами як «нейтральні», в дійсності мають або припускають існування певного, але завуальованого соціального контексту в одній із двох порівнюваних країн» [281, с. 19].

Велике академічне значення має співвідношення галузевої юридичної компаративістики та культурології. Сформована як самостійна галузь знань і самостійна навчальна дисципліна, культурологія вивчає такий незалежний рівень функціонування суспільства, як культура, призначення якої – дослідження зв'язків соціальної поведінки. У сучасній культурології порівняння постає як спосіб пізнання і розуміння, в процесі якого «інше» стає «своїм», «далеке – близьким», «чуже – зрозумілим», при цьому «культурне порівняння – це не просто момент наукового методу, а момент культурної онтології, тобто механізм розвитку культури» [219], а «якісна інтерпретація культури передбачає культурний плюралізм і самоцінність культурного різноманіття» [29]. Незважаючи на те, що компаративіст, що займається дослідженнями у сфері галузевої юридичної компаративістики, має справу, перш за все, з нормами права, проте, безсумнівним є той факт, що закон не може бути відірваним від правової культури суспільства. Значення дослідження культури у порівняльно-правовому пізнанні можна охарактеризувати словами А. Тихомирова: «різноманіття культур, труднощі їх пізнання у рамках тієї чи іншої філософсько-наукової парадигми, призводять до розуміння первинності загального, що формулювалось у реальному полігоні культур, і вторинність встановлення загального у пізнанні. Ця своєрідність культур, поряд з іншими обставинами, пояснює і відсутність окремої порівняльної науки і структури культурології, оскільки порівняльний, а ще більшою мірою компаративний, характер є властивий будь-якому культурологічному дослідженню. В основу компаративізму у

культурологічному аспекті може бути покладено формулу А. Блоку про «неподільність і незлиття усього» [247, с. 129]. Тому використання досягнень культурології дозволяє отримати більш якісні і повні дослідження у сфері галузевої юридичної компаративістики.

Таким чином, галузева юридична компаративістика має тісний зв'язок, як з юридичними, так і з гуманітарними науками. Взаємодія, що має двосторонній зв'язок, безумовно, збагачує не тільки галузеву юридичну компаративістику, але й сприяє збагаченню інших юридичних і гуманітарних наук. Йдеться, перш за все, про використання останніми теоретичних і методологічних розробок, практичних рекомендацій, вироблених у рамках галузевої юридичної компаративістики, а також сприяння поглибленню знань про ті чи інші явища правової дійсності.

2.4. Галузева юридична компаративістика та інші компаративістські науки: загальне та особливе

У вітчизняному дослідницькому і правовому просторі питання співвідношення галузевої юридичної компаративістики з іншими спорідненими компаративістськими науками не знайшли належного відображення. Інтенсивний розвиток компаративістських наук і галузевих порівняльно-правових дисциплін ставить перед науковим співтовариством нові завдання, у тому числі про специфіку досліджень, просвітницької діяльності, про взаємозв'язки галузевої юридичної компаративістики з іншими спорідненими науками (перш за все з порівняльним релігієзнавством, порівняльним державознавством, порівняльною політологією), про їх риси й особливості.

Співвідношення галузевої юридичної компаративістики з іншими спорідненими компаративістськими дисциплінами можна охарактеризувати як співвідношення конкретного і загального. Порівняльне релігієзнавство, порівняльна політологія, порівняльне

державознавство стосовно галузевих порівняльно-правових дисциплін є науками загальними, оскільки вони вивчають загальні питання, і предмет цих наук є значно ширшим, ніж предмет правового регулювання галузевих порівняльно-правових дисциплін.

Співвідношення галузевої правової компаративістики з іншими компаративістськими науками обумовлено тим фактом, що в їх основі лежить єдина комплексна наука – компаративістика.

Почнемо це дослідження із взаємин галузевої юридичної компаративістики з порівняльним державознавством. Основна межа пролягає між правом і державою. Однією з найважливіших умов дії правових норм різноманітних галузей права є захист авторитетом і державною силою встановлених або прийнятих державною владою правил поведінки, тобто можливість застосування державного примусу у разі невиконання або неналежного виконання норм різних галузей права. Цілком очевидно, що добровільне дотриманням норм права має місце частіше, ніж застосування державного примусу. Таке добровільне виконання багато в чому є добровільним саме тому, що за ним стоїть сила держави.

Є й багато інших сторін взаємозв'язку порівняльного державознавства і галузевої юридичної компаративістики. По-перше, це порівняно однорідні причини і паралельні шляхи виникнення даних щодо самотійних наукових дисциплін. По-друге, подібна роль у науковому пізнанні державно-правової реальності. По-третє, спільний методологічний інструментарій, де основним методом виступає порівняльний метод. По-четверте, спільне коріння – теорія держави і права.

Основними напрямками констеляції галузевої юридичної компаративістики та порівняльного державознавства є:

взаємне збагачення предметного поля. Не можна підходити до вивчення питань права тільки з позиції держави і навпаки. При такому

підході можна отримати досить цікаві висновки. Зокрема, В. Чиркін зазначає: «держава, як і право, може бути тільки «доброю», а якщо вона не відповідає загальнолюдським цінностям, то це деспотія або щось ще гірше, але не держава. Не можна змішувати загальнотеоретичні поняття держави як загальнолюдської цінності, що поступово визріли у суспільстві на певному етапі його розвитку і зробили свій внесок у прогрес людства, і конкретний аналіз тієї чи іншої держави, підходячи до нього з мірками загальнолюдських цінностей. Тому на теперішній час у російській науці відбувається процес поділу державознавства і правознавства і як об'єктів наукових досліджень, і як навчальних дисциплін» [283, с. 32];

взаємне збагачення їх теоретико-методологічного інструментарію. Методологічною особливістю галузевої юридичної компаративістики та порівняльного державознавства є екстраполяція наукового знання, суть якого зводиться до запозичення методологічного інструментарію з інших наукових напрямків. Подальший розвиток методологічної бази є можливим у двох напрямках, «одним з яких ймовірно є процес зрощення або, швидше, вростання один в одного різних методологічних підходів. Це вимагає колосальної роботи над понятійним апаратом, створення метанаукової термінології, єдиної теорії. Другий варіант розвитку – подальша диверсифікація поки єдиної компаративістики на окремі напрямки, однією з підстав якої може стати методологія» [5, с. 37];

взаємопов'язаність їх об'єктів – держави і права. Так, «по-перше, необхідно виходити із зазначеної характеристики держави і права як явищ, що мають у своїй суті соціальний і політичний характер, що виник на певному щаблі розвитку і розвивається приблизно паралельно. По-друге, не тільки право має потребу в державі, але й держава не може діяти без використання правових засобів і не повинна діяти, порушуючи правове поле, хоча і його органи можуть вдатися до неврегульованих норм, тобто різних організаційних, але не антиправових засобів. Третя

велика загальна проблема пов'язана з тим, що і право, і держава – загальнолюдські цінності. По-четверте, це питання про цілі держави і права у суспільстві, їх призначення. Однією з найбільш загальних цілей є мабуть, встановлення і підтримання порядку (перш за все соціального) у суспільстві. Право і держава виконує регулятивну роль у суспільстві. Вони не тільки встановлюють, охороняють, підтримують існуючий порядок, легалізуючи позитивні природні процеси і відсікаючи негативні, але й здійснюють найважливішу регулятивну роль, яка у кінцевому рахунку спирається на силу держави. Нарешті, в обох галузях знання можуть застосовуватися і загальні, і спеціальні, характерні тільки для однієї з них, методи дослідження» [251, с. 489].

Поза будь-яким сумнівом, взаємодія галузевих порівняльно-правових дисциплін та порівняльного державознавства сприяє узагальненню цікавого теоретичного і практичного матеріалу, який є основою для розуміння природи держави і права, ролі законодавства у соціонормативному регулюванні поведінки. Так, наприклад, «аналіз законодавчого закріплення і практичного застосування кримінальної політики і кримінальної репресії дозволяє більш точно (безумовно, поряд з іншими ознаками) визначити форму правління і політичний режим тієї чи іншої держави. Іноді лише досить «заглянути» у кримінальний кодекс і, не читаючи конституцію конкретної країни, з'ясувати, чи є вона монархією чи республікою, чи належить до країн капіталістичної або соціалістичної демократії» [153, с. 7].

Обмеження у застосуванні правових і організаційних засобів, порівнянні переваги тих та інших у певних ситуаціях, їхні переваги й недоліки могли би стати ареною спільних досліджень державознавців-компаративістів і правознавців-компаративістів.

Як зазначає В. Чиркін: «їх взаємозв'язок не має такого характеру, який дозволив би злити воедино ці дві галузі знань, відмінності не доходять до ступеня антагоністичних протиріч, розвиваючих їх. Отже,

при вирішенні цього питання у цих конкретних умовах, на даному етапі розвитку, можна мабуть, керуватися принципом практичної доцільності» [283, с. 34].

У порівняльному державознавстві найбільший інтерес для юриста являє собою порівняльний аналіз механізму держави. Нарешті, освіту сучасного юриста важко уявити без розгляду державно-правової глобалістики, тобто діяльність держави в умовах глобалізації.

У вітчизняному дослідницькому та освітньому просторі останній час ознаменувався інтенсивними зусиллями з освоєння і поглиблення досліджень у сфері порівняльної політології. Будучи за своїм характером політичною науковою та навчальною дисципліною, порівняльна політологія тісно пов'язана не тільки з гуманітарними науками, але й з юридичними, однією з яких є порівняльне правознавство та її складова частина – галузева юридична компаративістика.

В основі такого взаємозв'язку і взаємодії лежать загальні теоретико-методологічні основи і єдиний методологічний інструментарій. Як же співвідносяться порівняльна політологія та галузева юридична компаративістика? Відповідаючи на це запитання, необхідно зазначити, що порівняльна політологія – це наука, що займається вивченням усього різноманіття політичного світу, іменованого політикою у порівняльно-правовому аналізові. У полі зору дослідників-політологів знаходяться загальні закони розвитку політичних явищ, інститутів і установ, питання політичної влади, політичної системи, політичної ідеології, політичного режиму, політичних відносин у порівняльно-правовому ракурсі, тоді як предметом вивчення галузевої юридичної компаративістики є сукупність знань про правові системи (галузеві) сучасності, їх історію та закономірності розвитку. Компаративісти-галузевики досліджують головним чином норми права, правові системи, правову ідеологію, правову культуру, правовідносини у різних сферах життєдіяльності, державні інституції. Таким чином, ступінь взаємозв'язку порівняльної

політології та галузевої юридичної компаративістики обумовлена їхнім спільним предметом – державою і правом, які досліджуються разом з виникаючими на їх основі явищами, інституціями, але не тільки під кутом зору галузевої юридичної компаративістики, але й порівняльної політології.

Як і між іншими компаративістськими науками, між порівняльною політологією та галузевою юридичною компаративістикою є загальні теоретико-методологічні основи та методологічний інструментарій. Перш за все, мова йде про порівняльний метод, який є базовим як для порівняльної політології, так і для галузевої юридичної компаративістики.

Нерозривний зв'язок порівняльної політології та галузевої юридичної компаративістики має прояв у взаємному розширенні та доповненні предметного поля і змісту обох дисциплін. Це стосується, наприклад, питань розуміння держави і державного механізму, проблем визначення політичної влади, співвідношення політичного і державного режимів, форм і функцій держави, співвідношення держави, політичних партій і регулюючих їх діяльність норм права.

Незважаючи на значне споріднення, наявне між порівняльною політологією та галузевою юридичною компаративістикою, слід зазначити, що вони мають між собою відмінності, пов'язані з предметом досліджень. Так, якщо галузева юридична компаративістика вивчає основні правові системи світу (наприклад, кримінально-правові системи), то порівняльна політологія вивчає політичні системи світу.

Далеко не всі розділи порівняльної політології є цікавими для юриста. Зокрема, великий інтерес для юриста являє собою порівняльний аналіз діяльності політичних партій, порівняльний аналіз політичних систем, політичної культури, яка багато в чому співзвучна проблематиці порівняльного аналізу правової культури, тощо.

Останнім часом розширюється предметне поле порівняльної політології. Йдеться про транснаціональний вимір сучасної світової політики. Найважливіші зрушення на цьому рівні зводяться до такого: «закріплення де-факто в якості легітимних учасників світових відносин недержавних і наддержавних акторів зі своїми специфічними інтересами і позиціями – від транснаціональних корпорацій та неурядових організацій до суспільно-політичних та інших рухів, груп інтересів і навіть окремих індивідів (цих нетрадиційних учасників світової політики нерідко називають транснаціональними акторами); формування і розвиток самостійної, що володіє власними закономірностями, сфери активних транснаціональних взаємодій і взаємозв'язків; становлення і все більшу різноманітність транснаціональної порядку денного світової політики, глобальної за своїм охопленням, що знаходиться «по той бік» звичної проблематики міждержавних взаємодій; поява невідомих раніше, нетрадиційних каналів і інструментів транснаціональних взаємодій, включаючи нові інформаційні та комунікаційні технології, мережеві механізми, зовнішній, міжнародний вплив на політику окремих держав, вихід внутрішніх регіонів держав на міжнародний рівень та ін.» [167, с. 116-117].

Оскільки галузеву юридичну компаративістику цікавлять не тільки національні правові системи, але й наднаціональні і міжнародна правові системи, то безумовно, це ще один аспект взаємодії між галузевою юридичною компаративістикою і порівняльною політологією.

Взаємодія галузевої юридичної компаративістики з порівняльним релігієзнавством можна визначити у певних межах. По-перше, історичні етапи становлення та розвитку цих наукових напрямків збігаються і сягають XIX ст. Примітно, що одними з перших дослідів порівняльно-правового дослідження стали роботи у кримінально-правовій сфері: «Нариси кримінальної науки Корану» Поля Ансельма Фейєрбаха. Протягом усього XIX ст. можна спостерігати постійне зростання інтересу

як до порівняльного релігієзнавства, так і галузевої юридичної компаративістики, що має вираження у виданні всіляких журналів, створенні спеціалізованих організацій, виданні комплексних компаративістських орієнтованих праць.

По-друге, використання єдиного методологічного інструментарію. Основним із центральних методів, який використовується систематично і в порівняльному релігієзнавстві і галузевій юридичній компаративістиці, є порівняльно-правовий метод. Ще однією спільною рисою є міждисциплінарний характер методології галузевої юридичної компаративістики та порівняльного релігієзнавства: розробка методологічних питань порівняльного дослідження супроводжується запозиченням досягнень інших наук.

По-третє, галузева юридична компаративістика і порівняльне релігієзнавство оперують загальними категоріями. Перш за все, мова йде про такі поняття як норма, догма, система тощо. Якщо для галузевої юридичної компаративістики одними з центральних категорій є правова система, норма права, доктрина, то для порівняльного релігієзнавства – релігійна система, релігійна норма, релігійна доктрина тощо.

По-четверте, галузеві порівняльно-правові дисципліни і порівняльне релігієзнавство мають загальні об'єкти досліджень – соціальні норми. Право і релігія виконують регулятивну роль у суспільстві. Право виконує регулятивну роль за допомогою правових норм, а релігія – релігійних.

Як зазначає М. Дамірлі: «взаємодія дисциплін, що обговорюються, об'єктивно зумовлена тісними взаємозв'язками досліджуваних ними явищ – права і релігії. Ставлення вчених до релігії може бути дуже різним, але схильність або несхильність вчених до релігійних настроїв не може бути тут визначальною, оскільки незаперечним фактом соціально-культурної реальності є те, що право і релігія тісно взаємопов'язані: вони становлять стрижневу основу культурного життя будь-якого суспільства. Регулятивний потенціал мають не тільки норми права, але й релігійні

норми: усі вони є різновидом соціальних норм. Такий родинний зв'язок знаходить своє вираження і в найбільш загальновизнаному визначенні релігії, відповідно до якого – це універсальна, всеохоплююча система не тільки філософських, соціальних, моральних, але й правових принципів та ідей, сакралізованих вищою божественною волею. Саме подібний взаємозв'язок дозволяє виокремити і вимагає необхідності вивчення релігійного виміру права і правового виміру релігії» [55, с. 73].

Більше того, ідея, що лежить в основі правових систем релігійного права – ідея божественної субремації. Історично склалося кілька правових систем (у сфері кримінального, трудового, конституційного, сімейного та інших галузей права), що сильно відрізняються одна від одної за своєю історією, джерелами права та їх змістовним наповненням. До таких систем можна зарахувати індуське, іудейське, канонічне і мусульманське право. Проте, у перших трьох правових системах місце і роль релігійних норм має вузькі сфери застосування. Так, наприклад, вивчення сімейного, кримінального права в ісламських правових системах є неможливим без вивчення релігійних норм.

Незважаючи на те, що саме західноєвропейські правопорядки є «законодавцями мод» у побудові більшості сучасних правових систем, проте на правовій мапі світу існують релігійні правові системи, де питома вага релігійних норм продовжує залишатися істотною. При порівняльно-правовому дослідженні окремих інститутів різних галузей права у таких правових системах галузева юридична компаративістика спирається на матеріал, вироблений у рамках порівняльного релігієзнавства.

Велике значення для розвитку галузевої юридичної компаративістики має також використання даних порівняльного релігієзнавства при вирішенні проблем теоретико-методологічного характеру. Так, класифікацію правових систем сучасного світу неможливо уявити без релігійних правових систем, виокремлення яких стає можливим завдяки релігійному факторові.

У галузевих порівняльно-правових дисциплінах об'єктом порівняння служать не тільки сучасні правові документи, але і священні писання. Саме останні іноді дозволяють зрозуміти своєрідність тієї чи іншої правової системи. Більше того, слід пам'ятати, що між правом і релігією завжди існувала спорідненість. Між ними і зараз збереглося багато спільного. Іншими словами, право і релігія об'єднані спільністю духовних цінностей. Відповідно, основним джерелом будь-якого права слід вважати релігійні цінності, які, у свою чергу, зображені у священних писаннях.

Більше того, поряд із релігією, найважливішим джерелом будь-якого національного права є народний дух, який впливає на формування правової культури, правової ментальності, правової ідеології, правової свідомості, правового мислення тощо.

Не можна заперечувати того факту, що релігійні цінності окремо взятої правової системи є будівельним матеріалом, що сприяє формуванню правової традиції. Так, наприклад, якщо розглядати правові системи західного типу права, то в таких системах релігійні цінності розглядаються виключно як історичні джерела цієї правової традиції, у тому сенсі, що норми матеріального та процесуального права, а також будова основних інститутів цього права були натхненними і просякнутими релігійними принципами та звичаєм національної традиції окремо взятої країни. Більше того, як зазначає К. Осакве: «після розриву між західною правовою традицією та релігією, після віддалення церкви від держави при розгляді спорів у будь-якому суді в системі західного права ні суди у своєму рішенні, ні адвокат у своєму виступі перед судом не можуть обґрунтувати свою позицію релігійними принципами, у цій правовій сім'ї суд не приймає ні в прямому ні в непрямому значенні святе письмо ... як юридичне джерело взагалі або як юридичне обґрунтування свого рішення зокрема» [185, с. 146]. Чого не можна сказати про релігійні

правові системи, де священні писання і релігійні принципи відіграють провідну роль (наприклад, мусульманська правова система).

Безумовна роль такої взаємодії мав прояв ще в одному аспекті, пов'язаному з проблемою діалогу між правовими системами. «Якщо врахувати, що діалог між правовими системами немалою мірою обумовлений також діалогом між релігіями, то нескладно помітити важливість взаємодії розглянутих наукових дисциплін із цієї проблематики. Іншим новим аспектом міждисциплінарних компаративістських досліджень може бути виявлення і реалізація потенцій релігії і права в частині сприйняття глобальних проблем сучасності» [55, с. 75].

Говорячи про взаємозв'язок галузевої юридичної компаративістики з іншими спорідненими компаративістськими науками, необхідно виходити з того, що такий взаємозв'язок має двосторонній характер, збагачуючи кожен з них.

Висновки до другого розділу

1. Склалося три підходи до визначення статусу юридичної компаративістики. Відповідно до першого підходу, за галузевою юридичною компаративістикою визнається статус самостійної юридичної науки із власним виокремленим предметом і методологією дослідження (С. Ляховий, А. Савченко, Г. Єсаков). Другий підхід розглядає галузеву юридичну компаративістику як метод пізнання (К. Осакве, О. Малиновський). Третій підхід галузеву юридичну компаративістику розглядає як частину юридичної компаративістики. Її предмет охоплюється предметом юридичної компаративістики (М. Дамірлі, В. Додонов).

Наявність цих підходів дає можливість стверджувати, що відсутність єдиного підходу до статусу галузевої юридичної

компаративістики не сприяє розкриттю пізнавального потенціалу галузевої юридичної компаративістики. Зазначено, що найбільш об'єктивним підходом, який розкриває сутність галузевої юридичної компаративістики і визначає її статус, є підхід, відповідно до якого галузева юридична компаративістика і юридична компаративістика мають як «загальне поле», у тому числі методологічного характеру, так і власні специфічні інтереси. Галузева юридична компаративістика є допоміжною науковою дисципліною у рамках юридичної компаративістики. Оскільки на формування предмета галузевої юридичної компаративістики впливає також предмет відповідної галузі права, можна стверджувати про «подвійне підпорядкування» її предмета.

2. Існує неоднозначність підходів у питанні структури галузевої юридичної компаративістики в юридичній літературі. Одні автори виокремлюють Загальну і Особливу частини у галузевих порівняльно-правових дисциплінах, другі – пропонують у структурі галузевих порівняльно-правових дисциплін виокремити «вертикальне» і «горизонтальне» галузеве порівняльне правознавство; треті ж – відмовляються від виокремлення будь-яких частин, використовуючи інституціональний підхід.

Визначено структуру галузевої юридичної компаративістики, відповідно до якої виокремлено її тричлений склад. Перша частина у структурі – це компоненти загальної теорії юридичної компаративістики, що дозволяє враховувати теоретико-методологічну природу юридичної компаративістики. Ця частина містить у собі висвітлення таких питань, як об'єкт і предмет, методологія досліджень, класифікація правових систем у галузевому ракурсі тощо. Друга частина містить у собі компоненти загальної теорії відповідної галузі права, яка дозволяє виявити особливості предмета, об'єкта, функцій, а також методології цієї галузі права. Третя частина містить у собі компоненти особливої частини відповідної галузі права в залежності від об'єкта дослідження, яка

охоплює відповідні норми та інститути, що регулюють відповідні суспільні відносини. Ці відносини є одночасно об'єктом дослідження відповідної галузі права та об'єктом порівняльно-правового аналізу в рамках галузевої юридичної компаративістики.

3. Наголошено на взаємному характерові зв'язку галузевої юридичної компаративістики з гуманітарними науками. Визначено основні напрямки констеляції гуманітарних наук із галузевою юридичною компаративістикою: використання порівняльно-правового методу та інших способів пізнання, які застосовуються у галузевих порівняльно-правових дослідженнях; використання понятійно-категоріального апарату, виробленого в рамках галузевої юридичної компаративістики; використання результатів досліджень галузевої юридичної компаративістики.

Галузева юридична компаративістика має точки дотику з різними юридичними і гуманітарними науками. Вона, спираючись на юридичні науки, розробляє на їх основі конкретно-теоретичні принципи і прийоми досліджень, які сприяють відображенню цілісної картини сучасної правової мапи світу, забезпечує пізнання специфічних закономірностей розвитку галузей права у різних правових системах сучасного світу. Разом із тим, юридичні науки спираються на той матеріал, якого вироблено галузевою юридичною компаративістикою.

Роль гуманітарних наук у галузевій юридичній компаративістиці полягає у: використанні результатів дослідження гуманітарних наук, що дозволяє більш широко охопити досліджувані явища правової реальності; розширенні проблематики галузевої юридичної компаративістики.

4. Питання взаємодії галузевої юридичної компаративістики з іншими компаративістськими науками не знайшли належного відображення в юридичній літературі, хоча це є перспективним напрямком дослідження. Галузева юридична компаративістика та інші

компаративістські науки мають багато спільного: загальні теоретико-методологічні основи і спільний методологічний інструментарій; спільне коріння. Констатовано, що галузева юридична компаративістика та інші компаративістські науки є взаємозалежними, і при дослідженні їх предметних сфер необхідною є їх тісна констеляція.

РОЗДІЛ 3

ГАЛУЗЕВА ЮРИДИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

3.1. Галузева юридична компаративістика як навчальна дисципліна: сучасний стан та функціональне призначення

Чи не головною проблемою сучасної педагогіки – і юридична педагогіка не є винятком – є звичайна нудьга. Майже кожен студент, сидючи на лекції, мріє скоріше зануритися у той світ, де від нього щось залежить, де він може приймати самостійні рішення і проявляти здатність до творчості – нехай навіть в іграх. Кращі педагоги давно зрозуміли, що необхідно відходити від схеми навчання, яка побудована за принципом: я розповідаю – ти запам'ятовуєш і дотримуєшся моїх вказівок. У центр освіти має бути поставлено розвиток творчих здібностей та формування стимулів до самонавчання. Це вимагає, перш за все, зміни змісту навчання таким чином, щоби будь-який предмет став, умовно кажучи, «збіркою завдань» – безперервним вирішенням проблем [113, с. 97].

У цьому контексті включення цілого ряду навчальних дисциплін сприяє вирішенню цієї нагальної проблеми. У теперішній час галузева юридична компаративістика займає особливе місце в юридичній освіті. Якщо раніше в юридичних вузах вивчалось переважно національне право, то тепер веління часу висуває нові вимоги до юридичної освіти. «З точки зору цих вимог, дипломований юрист, знайомий тільки з національним законодавством і не маючий уявлення про зарубіжне ... право, не здатний зіставити ... законодавство різних країн, не може вважатися повноцінним професіоналом, а рівень його підготовки не відповідає визнаним у передових країнах освітнім стандартам» [207, с. 54].

Пішли у минуле часи, коли знання національного права було достатньо для професійного юриста. «Як для правової науки, так і для університетів і шкіл права акцент на самодостатність національного права

у навчальному процесі свідчить про разюче відставання від духу часу» [281, с. 29].

Саме веління духу часу змусило юридичні вузи включити до навчального плану поряд із національним правом, галузеві порівняльно-правові дисципліни. Вивчення особливостей різних галузей права в основних правових системах сучасності в умовах глобалізації економіки та права, зростання міжнародних економічних, політичних, гуманітарних та юридичних контактів стає необхідною частиною юридичної освіти.

У сучасній світовій юридичній науці стали загальновизнаними нові наукові та навчальні галузеві порівняльно-правові дисципліни – порівняльне конституційне право, порівняльне кримінальне право, порівняльне цивільне право, порівняльне трудове право і право соціального забезпечення, порівняльне екологічне право тощо. Цей досвід є необхідним і плідним компонентом вивчення та удосконалення національного законодавства, його більш глибокого розуміння, підвищення кваліфікації юристів, їх інтелектуального стимулювання.

Склалося кілька підходів до викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін. Найбільш простим є вибірковий інституційно-проблемний метод, коли для порівняльно-правового аналізу береться кілька країн і обмежена кількість тем, як це робиться у підручнику Г. Єсакова «Основи порівняльного кримінального права» [74, с. 129], в якому розглядається типологія кримінально-правових систем сучасного світу, історичний розвиток та відмінні риси кримінально-правових систем.

Для навчального посібника, написаного О. Суріловою «Порівняльне екологічне право», характерним є подібний підхід. Так, викладач Національного університету «Одеська юридична академія» знайомить студентів із різними інститутами екологічного права у ряді правових систем. Темами для обговорення в аудиторії стали: загальна характеристика взаємодії суспільства і природи, поняття і предмет

екологічного права; принципи міжнародного екологічного права; організаційно-правовий механізм охорони навколишнього середовища; екологічні права людини; правове регулювання охорони кліматичної системи Землі; правова охорона водного середовища і водних ресурсів; правове регулювання охорони атмосферного повітря; правове регулювання біорізноманіття; правове регулювання управління відходами; правове забезпечення продуктів харчування і продукції [236, с. 220].

Разом із тим, не можна не погодитися з думкою Х. Бехруза, який, аналізуючи проблеми удосконалення викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін зазначає: «Аналіз матеріалів цих курсів та їх робочих програм свідчить, що у їх рамках розглядаються різні правові інститути, що належать до галузі права, які функціонують у рамках різних правових систем. Однак вони не піддаються порівняльно-правовому аналізу відповідно до предмета порівняльного правознавства та методології порівняльно-правових досліджень, що не сприяє визнанню і зміцненню цих напрямків як навчальної дисципліни» [18, с. 284]. Також науковець наголошує на впливі, який справляє наукова та науково-організаційна діяльність, зокрема, заходи і видання Української асоціації порівняльного правознавства, на розвиток викладання комплексу порівняльно-правових дисциплін у вишах. І в умовах скорочення викладання більшості дисциплін така громадська діяльність набуває дедалі більшого значення, допомагає відстоювати позиції компаративістів. А тому важливо не загрузати у «вічних» питаннях юридичної компаративістики взагалі, а послідовно конструювати і репрезентувати його позитивну платформу, а також удосконалювати комплекси навчально-методичної літератури з кожної компаративістської дисципліни [119, с. 154].

Для підручника, написаного Є. Харитоновим та О. Харитонвою «Нариси порівняльного правознавства: традиції приватного (цивільного)

права в Європі» [274], характерним є використання цього підходу. Автори прагнуть поєднувати країнознавчий підхід із порівняльно-узагальненим, а також доповнити проблемним підходом до аналізу питань зближення правових систем сучасності. У своїй книзі Є. Харитонов та О. Харитонova чимало уваги приділяють історії розвитку приватного (цивільного) права у країнах Європи, а також визначенню місця правових систем на правовій мапі світу. У роботі містяться витяги з робіт провідних правознавців, а також посилання на історичні і сучасні джерела цивільного права, що, безумовно, підвищує наукову значимість цієї роботи.

Ще один підхід, який використовується у викладанні галузевих порівняльно-правових дисциплін – системно-правовий, що реалізується у правовідносинах головних правових систем. Прихильниками такого підходу є К. Цвайгерт і Х. Кьотц. У їх підручнику «Вступ у порівняльне правознавство у сфері приватного права» [281] успішно реалізується думка щодо процесів правової глобалізації та конвергенції правових систем, що об'єктивно відбуваються. Монументальна праця вчених налічує понад сімсот сторінок, доповнює аналіз провідних сімей сучасності матеріалами правозастосовної практики, що, безумовно, робить його особливо корисним при проведенні семінарських занять.

Ще одна робота, в якій реалізується системно-правовий підхід, є «Кримінальне право зарубіжних країн» за редакцією Г. Єсакова, Н. Крилової, А. Серебреннікової [75]. Незважаючи на свою назву, цей навчальний посібник по праву можна зарахувати до порівняльно-правового дослідження. Автори охопили ще більшу географію, а саме: сім'я загального права, романо-германська, мусульманська, сім'я общинного права і сім'я звичаєвого права. У книзі Г. Єсакова, Н. Крилової, А. Серебреннікової чимало уваги приділяється типологічним особливостям зазначених кримінально-правових систем, поширенню кримінально-правових традицій різних кримінально-правових систем у

сучасному світі, історії формування та розвитку основних кримінально-правових систем сучасного світу, а також досліджуються основні інститути Загальної частини кримінального права (джерела кримінального права, злочинне діяння, незакінчений злочин; співучасть у злочині, вчення про покарання та інші правові наслідки вчиненого діяння).

В юридичній науці стосовно галузевої компаративістики набув розвитку інституційно-галузевий підхід, коли поряд із розглядом загальних питань, присвячених закономірностям і тенденціям розвитку регулювання тих чи інших правовідносин, своєрідності правових систем сучасності тощо надається порівняльно-правовий опис розвитку деяких галузей права. При цьому Ю. Тихомиров одним із перших зробив ряд важливих зауважень: наприклад, про неприпустимість механічного і буквального копіювання західних державно-правових ідей, про недоцільність заміни аналітичності пасивною інформативністю, про збереження диференціації правових масивів при більш сильному взаємопроникненні правових систем [254, с. 28].

Оскільки спочатку порівняльне правознавство розвивалося переважно у сфері приватного права, де «порівняльне вивчення було більше пов'язане з практичними потребами» [258, с. 6], то наукових праць і публікацій, написаних у цьому ракурсі значно більше, ніж у галузі публічного права. Однією з таких робіт є підручник американського компаративіста К. Осакве «Порівняльне правознавство у схемах: загальна та особлива частини» [188]. В Особливій частині розкриваються порівняльне цивільне і торгове право і порівняльний цивільний процес. Автор піддає порівнянню основні інститути громадянського права Росії, США, Франції та Німеччини на основі громадянських кодексів Росії, Каліфорнії, Луїзіани, Франції та Німеччини, а також Єдиного торгового кодексу США. Ще одна частина підручника присвячена порівняльному цивільному процесу. У ній міститься порівняння окремих аспектів

сучасного цивільного процесу Франції, Німеччини та США на основі цивільного процесу Франції, Німеччини і Каліфорнії, а також федеральних правил цивільного процесу США. Обговорення окремих тем проводиться на тлі сучасного цивільного процесуального права пострадянської Росії. Ця праця є цікавою ще й тим, що містить у собі масу ідей, які можна застосувати у навчальному процесі. Вчений пропонує навчальний план для викладання порівняльного цивільного права і порівняльного цивільного процесу. Так, курс порівняльного цивільного права розраховано на два семестри і становить він 68 годин, порівняльний цивільний процес розраховано на один семестр і відповідно становить він 32 години.

Останнім часом світ побачили порівняльно-правові роботи у сфері публічного права. Однією з робіт, що реалізує інституційно-галузевий підхід, є підручник А. Малиновського «Порівняльне правознавство у сфері кримінального права», в якому успішно реалізується порівняльно-правовий аналіз кримінального законодавства, судової практики та кримінально-правової доктрини Росії, США, Англії, Франції, Німеччини, Швейцарії, Польщі та Китаю. У системному порядку досліджуються основні інститути Загальної частини КК і Особливої частини. Книга містить великий фактичний матеріал, казуси із судової практики, що становить інтерес як для практичних працівників, так і для студентів юридичних вузів і факультетів [153]. Вищезгадана праця відповідає методологічним вимогам, що пред'являються до подібного роду робіт.

В юридичній літературі наводиться чимало рекомендацій щодо особливостей викладання юридичної компаративістики. Деякі із цих рекомендацій є справедливими і щодо галузевих порівняльно-правових дисциплін. Варто навести деякі з них. Так, А. Міцкевич зазначає: «Якщо виходити з того, що освіта є розвитком у студентів навичок самостійного набуття знань, вміння зіставляти факти і робити висновки, а не наповненням різноманітними відомостями, то проблема викладання

порівняльного правознавства набуває значно ширшого значення» [172, с. 72-74].

Висуваються пропозиції щодо оптимізації викладання курсів із порівняльно-правових дисциплін.

Важливим є серйозний підхід до вивчення нормативно-правових актів різних країн з різного галузевого спрямування. Студенти повинні мати можливість вивчення правових текстів національного законодавства різних країн. І ці тексти бажано мати англійською чи відповідною національною мовою, оскільки перекази – це складна високопрофесійна справа, яка поки що в силу відомих причин розвинена недостатньою мірою. Придбання текстів національних законів бібліотеками юридичних факультетів та юридичних вузів також є досить дорогим і дуже складним. Однак більшу допомогу тут могли б надати комп'ютерні мережі та Інтернет.

Вкрай важливим є також високий рівень знання як дослідниками, так і студентами іноземних мов. Передбачена державним освітнім стандартом з юриспруденції програма вивчення іноземної мови не дозволяє навчити студента необхідному рівню володіння іноземною мовою із відповідним запасом юридичної лексики. Тому до навчального плану необхідно включити відповідну спеціальну програму вивчення іноземної мови: мінімально – 10–12 годин на тиждень у 1–2 семестрах (6–8 чоловік у групі) і 8–10 годин у 3–4 семестрах. Має бути збереженою можливість продовження вивчення іноземної мови у таких семестрах.

Американський вчений-компаративіст У. Батлер приділяє величезне значення у підготовці фахівців з порівняльно-правових дисциплін юридичному перекладові, який він називає «лабораторію порівняльного права. Основною метою такої «інструментальної вимоги» є те, щоб студенти залучалися до створення такого «продукту порівняльно-правового аналізу», а не просто теоретизували навколо нього. Відповідно до цього підходу, попередньою умовою для захисту дисертації кожним юристом-

компаративістом має бути юридичний переклад, здійснений на найвищому рівні. Досконале знання принаймні однієї іноземної мови повинно стати невід'ємною частиною підготовки фахівців з порівняльного права в усьому світі. Якщо в рамках підготовки юристів викладаються іноземні мови, їх використання в навчальній програмі повинно бути ретельно структурованим, щоб, наприклад, український студент, вивчаючи юридичну англійську, використовував мову при вивченні правових навчальних дисциплін та під час підготовки дипломної роботи. Вивчення іноземних мов має включати ознайомлення з основними юридичними базами даних цими мовами» [9, с. 25].

У контексті важливості знання іноземних мов викладачами та студентами для розвитку юридичної компаративістики як науки, галузі знань та навчальної дисципліни, слід звернути увагу, що останніми роками зроблено значні кроки для збільшення кількості українців, які володіють англійською на високому рівні. За статистичними даними, лише українців 18% володіють англійською на рівні вище середнього, хоча вивчали її 89%. З метою активізації вивчення громадянами англійської мови та створення для них можливостей її використання у сферах освіти, науки, культури, економіки та інших сферах, нещодавно було прийнято Указ Президента України «Про оголошення 2016 року Роком англійської мови в Україні». Цим документом передбачено розробку відповідних заходів не тільки на 2016 р., але й на перспективу. Слід сподіватися, що це підвищить рівень підготовки фахівців з права, у тому числі й у сфері юридичної компаративістики.

Глибоке вивчення юридичної компаративістики з використанням юридичної літератури і правових актів на іноземних мовах без кваліфікованої допомоги викладачів є практично неможливим. Це дуже важливо для вивчення Загальної частини порівняльного правознавства і обов'язково для вивчення його Особливої частини. У зв'язку із цим виникає проблема підготовки відповідних викладацьких кадрів. У

теперішній час вона вирішується у двох напрямках: перший – підвищення кваліфікації та перепідготовка діючих викладачів вищої школи, другий – підготовка молодих фахівців уже при отриманні вищої професійної освіти, а потім і під час навчання в аспірантурі та отримання необхідної підготовки з іноземної мови. Потрібними стануть також знання порівняльного права і досвід проведення порівняльно-правових досліджень.

Підвищує ефективність та якість викладання відповідних юридичних дисциплін з іноземного права викладачами-іноземцями високого рівня (професорами чи доцентами).

Для поглиблення знань у сфері порівняльного правознавства та основ національних правових систем кращі зі студентів повинні мати можливість навчання в університетах інших країн. Таке навчання не може замінити обов'язкові навчальні дисципліни, проте сама можливість навчання в іноземному університеті повинна бути передбачена навчальними планами юридичних факультетів та вищих навчальних закладів, а навчальні дисципліни, які студенти вивчали у своєму вузі з іноземними викладачами і в іноземних університетах, мають включатися у відповідні офіційні документи. У зв'язку із цим виникає цілий ряд питань, пов'язаних як зі змістом, так і з оформленням результатів такого навчання.

Особливості навчання студентів у сфері юридичної компаративістики передбачають зміну існуючих навчальних планів, побудованих у класичному вигляді. Зміст навчальної дисципліни «Порівняльне правознавство/Юридична компаративістика» передбачає не тільки її включення до навчального плану, але й розробку цілого пакета навчальних дисциплін із відповідним методологічним забезпеченням, а також забезпеченням навчальною, науковою та нормативною літературою [172, с. 74].

А. Малько та А. Саломатін, аналізуючи роль порівняльного правознавства в юридичній освіті, зазначають: «В результаті вивчення дисципліни студент повинен:

отримати уявлення про правові сім'ї, структуру національних правових систем і основні тенденції розвитку права в сучасному світі;

ознайомитися зі специфікою систем права, судових систем, структурою юридичної професії провідних зарубіжних держав;

вміти застосовувати порівняльно-правовий метод у своїй професійній діяльності» [155, с. 131].

Вчені пропонують навчальний план дисципліни «Порівняльне правознавство», розрахувати на 72 години. При цьому А. Малько і А. Саломатін зазначають: «Викладання порівняльного правознавства на старших курсах, в рамках системи бакалаврату – це лише завдання-мінімум. Завдання-максимум могло б включати в себе цю дисципліну у декількох іпостасях. На I-II курсах студент – майбутній бакалавр міг би вивчати вступ до порівняльного правознавства, попередньо ознайомившись із порівняльно-правовим методом і класифікацією правових сімей. На виході з бакалаврату, після вивчення міжнародного публічного права і міжнародного приватного права, слід було б дати дисципліну «Правові системи сучасного світу», що орієнтує студентів на матеріал про конкретні національні правові сім'ї і можливість їх порівняння. Завершальним акордом порівняльно-правової підготовки став би галузевий курс у рамках порівняльного правознавства в залежності від магістерської спеціалізації: наприклад, для цивілістів – порівняльне цивільне право, для магістрів по кафедрі кримінального права – порівняльне кримінальне право тощо» [155, с. 132].

На думку К. Осакве, Особлива частина порівняльного правознавства, що являє собою галузеву компаративістику, розрахована на один семестр, охоплює або порівняльне приватне право (наприклад, порівняльне цивільне право або порівняльне сімейне право), або

порівняльне публічне право (наприклад, порівняльне конституційне право або порівняльне кримінальне право), або порівняльне процесуальне право (наприклад, порівняльний цивільний або порівняльний кримінальний процес). Спочатку усі студенти повинні вивчити Загальну частину, оскільки вона створює необхідний базис для освоєння галузевого порівняння у другій частині курсу. Вибір для вивчення певного розділу Особливої частини залежить від спеціалізації студента [188, с. 23].

Та й, звичайно ж, не можна не згадати слова російського компаративіста М. Марченко: «введення курсів лекцій із Загальної та Особливої частин порівняльного правознавства у поєднанні з курсами зарубіжного конституційного, цивільного, кримінального та інших галузей права, безсумнівно, буде сприяти подоланню відомої обмеженості і провінційної замкнутості сучасної вищої освіти» [163, с. 3].

Д. Герасимов, зібравши великий матеріал з російської та зарубіжної вищих шкіл, підкреслює, що викладання порівняльного правознавства можна уявити принаймні у вигляді трьох рівнів: перший рівень – це загальна теорія у вигляді макропорівняння під такими назвами, як «Порівняльне правознавство», «Принципи і методи порівняльного правознавства», «Вступ до порівняльного правознавства», «Основні правові системи сучасності» та ін.; другий рівень – це галузеве порівняння із дисциплінами «Порівняльне цивільне право», «Порівняльний цивільний процес», «Порівняльне адміністративне право», «Порівняльне фінансове право» тощо; третій рівень – містить у собі мікропорівняння (тобто порівняння по інститутах і нормах), і тут представлені найбільш вузькі за тематикою спецкурси «Порівняльна правотворчість», «Трудовий договір за законодавством Росії і зарубіжних країн», «Правове регулювання оподаткування паливно-енергетичного комплексу у РФ і зарубіжних країнах» [112, с. 92].

Не можна не визнати, що у викладанні галузевих порівняльно-правових дисциплін існують певні труднощі. Як зазначає О. Марковічева:

«це сила звички поверхневого ставлення до зарубіжних правових реалій, що дісталася від радянського минулого, недостатнє фінансування дослідницьких програм вітчизняних юристів у зарубіжних країнах, мовна некомпетентність багатьох вітчизняних юристів» [161, с. 101].

За наявності декількох підручників та навчальних посібників із галузевої компаративістики та відсутності жорсткого стандарту перед викладачами постає питання щодо галузевої юридичної компаративістики. Однозначно, що подібні програми навчальних курсів, по-перше, мають відповідати теорії та методології правової компаративістики, по-друге, перелік країн, які підлягають порівнянню, має бути досить широким, що враховує усю юридичну географію; по-третє, навчальний план має бути націлений на виявлення загальних тенденцій розвитку, а не на розкриття відмінних рис.

Із питань змісту та методики викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін досліджень і публікацій небагато. Однією із спроб подолання цієї прогалини стала робота Н. Янчук «Порівняльне кримінальне право як навчальна дисципліна» [294, с. 400]. Як зазначається автором, «порівняльне кримінальне право» в рамках навчального курсу спрямовано на вивчення основних кримінально-правових систем сучасності, дослідження кримінально-правової доктрини, чинного кримінального законодавства та інших джерел кримінального права, правозастосовної практики з метою виявлення загальних підходів і основних відмінностей у регулюванні кримінально-правових інститутів, тенденцій розвитку останніх, а також магістральних напрямків розвитку сучасного кримінального права у цілому.

Вивчення курсу «Порівняльне кримінальне право» дає можливість підвищити юридичну грамотність та інформованість студентів; формує більш глибоке і різнобічне бачення «своєї власної», так само як і інших кримінально-правових систем сучасного світу; отримати нові знання, що мають як теоретичне, так і практичне значення для наукових розробок у

галузі порівняльного правознавства, теорії держави і права, кримінального права; використовувати порівняльно-правові дослідження у галузі кримінального права для удосконалення національної правової системи; орієнтуватися в основних тенденціях розвитку кримінального права сучасних кримінально-правових систем світу; повного і об'єктивного відображення існуючих проблем кримінального права у сучасних кримінально-правових системах, у контексті підготовки студентів до правозастосовної, наукової та законодавчої діяльності» [294, с. 401].

Вивчення курсу «Порівняльне адміністративне право» передбачає вивчення сучасних моделей організації та діяльності органів публічної адміністрації в зарубіжних країнах та в Україні, їх взаємодії з громадянами, юридичними особами, правових форм діяльності органів публічної адміністрації, вимоги до форми та змісту актів публічної адміністрації, порядку їх оскарження до судових та квазі-судових установах, основних етапів проходження державної служби, підстав притягнення до адміністративної відповідальності відповідно до актів законодавства України та провідних країн світу.

Програма навчальної дисципліни «Порівняльне адміністративне право» передбачає вивчення студентами предмета, метода, принципів адміністративного права та їх порівняльно-правової характеристики; правових основ організації та діяльності органів публічної адміністрації; адміністративних проваджень та їх основних видів; особливостей кодифікації адміністративних процедур; правового регулювання та основних видів адміністративних послуг, що надаються органами публічної адміністрації в європейських країнах та в Україні; форм та видів адміністративних договорів, особливостей їх запровадження в Україні; інституту адміністративної відповідальності у порівняльно-правовому аспекті; адміністративної юстиції; загальної характеристики змісту та принципів європейського адміністративного права,

Європейського адміністративного простору; інституту публічної служби; європейських стандартів діяльності публічної адміністрації [198].

Вивчення курсу «Порівняльне конституційне право» має на меті познайомити студентів із світовим досвідом конституційно-правового регулювання суспільних відносин, надати уявлення про співвідношення національного (вітчизняного) конституційного права з конституційним правом зарубіжних країн. Це необхідно для формування правової культури юриста, відповідного професійного кругозору, а також для розвитку юридичного мислення.

Уявляється необхідним при викладанні галузевої юридичної компаративістики поєднувати кілька підходів. Однак при цьому навчальний план тієї чи іншої галузевої порівняльно-правової дисципліни не повинен обмежуватися вивченням тільки позитивного права. У полі зору мають потрапити питання не тільки права, але й правової культури, правозастосовної практики, правових установ тощо. Як зазначає Ю. Тихомиров, «акцент на зіставленні переважно законів залишає в тіні інші явища правового життя. Адже правознавство, не будучи синонімом права, охоплює усі джерела права, державні та інші інститути, юридичні установи, правозастосування, юридичну освіту і науку» [254, с. 28].

Плюралізм програм і методик викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін – це унікальна риса галузевої компаративістики. Широка варіантність галузевих порівняльно-правових дисциплін може бути властивою вузам одного регіону, де вони можуть викладатися під різними назвами і в різні семестри.

У цілому галузевій юридичній компаративістики за кордоном приділяється значна увага. Так, в Англії, Німеччині, Франції курс «Вступ до порівняльного правознавства», який включає в себе такі елементи, як: предмет, метод і завдання дисципліни, її місце і роль серед інших правових дисциплін; огляд теоретичних засад, основних правових інститутів тощо - викладається в усіх університетах, де готують правників. Більшість с

учасних компаративістів переконливо доводять, що в корені неправильно є міркування про елітарність порівняльного правознавства, яке, мовляв, не потрібне, недоступне середньому студенту. Є нагальне необхідність включення порівняльного правознавства в чільний ряд фундаментальних, обов'язкових для вивчення предметів всіма без винятку студентами юридичних навчальних закладів [20, с. 26, 27].

«В університетах Франції порівняльне правознавство викладається на старших курсах (3-й і 4-й роки навчання), у ФРН – на останньому курсі з обов'язковим складанням іспиту – усного чи письмового, у Великій Британії – у деяких університетах читається протягом року, в Італії – на 3-му і 4-му курсах, у Голландії – на 2-му курсі, у Швеції – вивчається в рамках теорії права, у Швейцарії – з курсом конституційного права, а також великі курси французької та німецького права – в університетах франкомовних і німецькомовних кантонів країни, у Туреччині є самостійний факультативний курс порівняльного права» [225, с. 38].

Серед бельгійських університетів загальнотеоретична дисципліна «Вступ до порівняльного правознавства» представлена у кожній з юридичних шкіл, і в той же час в окремих університетах або у ряді з них викладаються галузеві компаративістські дисципліни: «Зарубіжне кримінальне право», «Зарубіжне цивільне право», «Зарубіжне підприємницьке (торгове) право», «Зарубіжне конституційне право», «Зарубіжне адміністративне право», «Зарубіжне сімейне право» [80, с. 150].

У зарубіжних університетах (перш за все американських та англійських) часто переважає прагматичний підхід до порівняльно-правових дисциплін, акцентує увагу на галузевому і проблемно-інституційному порівнянні. Як правило, компаративістську підготовку можна отримати у рамках програми з міжнародного і порівняльного права, в якій явно переважають міжнародно-правові курси [33, с. 87]. Так, наприклад, у Лондонському університетському коледжі протягом

багатьох років обов'язково вивчалися принаймні один із чотирьох курсів, пов'язаних із системою права, відмінною від англійської. Можна було обирати між такими курсами: римське право, вступ до соціалістичних правових систем (пізніше – постсоціалістичних), європейське право чи міжнародне публічне право. Таким чином, юридична компаративістика (як навчальна дисципліна) розглядається як вступ до іншої правової системи, що обов'язково передбачає застосування порівняльного методу. Хід подій вимагає модифікації цього підходу – і не тільки тому, що право Європейського Союзу зараз розглядається як невід'ємна частина системи англійської правової системи і тому повинна вивчатися усіма студентами, які прагнуть стати професійними юристами.

Американський науковець У. Батлер зазначає, що в американських юридичних школах, де першим ступенем по праву є диплом, студенти, як правило, повинні вивчити 30–34 дисципліни за три роки, з яких, як правило, тільки перший рік присвячено обов'язковим курсам. Хоча деякі юридичні школи, такі як Гарвард, експериментують з обов'язковими курсами, які знайомлять студентів з іноземними правовими системами і процесами глобалізації, це є поки що чимось особливим. Потрібен час, щоб належним чином оцінити усі успіхи і невдачі. Деякі американські юридичні школи мають штатних співробітників з окремих іноземних правових систем: російського, ісламського, японського, китайського, латиноамериканського, французького, німецького, індійського, індонезійського, в'єтнамського права та ін. Такі фахівці зазвичай викладають дисципліни, пов'язані зі своєю спеціалізацією, що є по суті порівняльно-правовими курсами навіть за відсутності вираженого порівняльного елемента, оскільки предмет навчального плану спрямовано на американських студентів-юристів. Але, на думку У. Батлера, у США викладання юридичної компаративістики перебуває у надзвичайно несприятливому становищі, оскільки вивчення іноземних мов не є обов'язковим в юридичних школах. Американські випускники успішні лише

тому, що англійська є провідною мовою іноземної юридичної практики. юридичний переклад так і не був інтегрований в обов'язкові базові вимоги до кандидатів юридичних наук. Історія свідчить про те, що можливості для них обмежені, оскільки іноземна юридична освіта (включаючи українську) передбачає підготовку фахівців, які володіють англійською так само вільно, як місцевими мовами [9, с. 141–142].

У Пензенському державному університеті в рамках навчання магістрів за спеціальністю «Правознавство» вивчаються кілька спецкурсів компаративістського змісту. Компаративістські підходи реалізуються у спецкурсах: 1) правова політика у сфері кримінальних правовідносин; 2) правова політика у сфері цивільних правовідносин; 3) правова політика у сфері підприємницького, корпоративного і комерційного права. Порівняльний аналіз моделей державного розвитку здійснюється у спецкурсах: 1) всесвітня історія держави і державного управління; 2) модернізаційні та постмодернізаційні процеси у сфері держави і права. В рамках дисципліни «Конституційна юстиція» аналізуються моделі конституційного правосуддя у різних країнах. Глобалізаційна проблематика представлена у спецкурсі «Держава і право в умовах глобалізації (на прикладі країн Європейського Союзу)» [211, с. 85].

Аналізуючи особливості викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін у пострадянських країнах, дослідники, до, безумовно, позитивних рис, відносять те, що переважна більшість предметів включає порівняльне вимір (наприклад, порівняльна кримінологія та кримінальне право, міжнародне приватне право, історія юриспруденції та ін.). Усі вони припускають порівняльний підхід до їх вивчення [10].

у ближньому зарубіжжі, доцільно навести досвід викладання цих дисциплін у Московській державній юридичній академії імені О. Є. Кутафіна. Так, у рамках спеціалітету ведуться численні спеціальні курси з галузевого зарубіжного права. Активно залучаються зарубіжні

компаративісти до читання відповідних лекційних курсів. Як зазначає М. Захарова, «стало уже доброю традицією запрошення для семестрових гостьових лекцій із порівняльного цивільного права професора К. Осаке. Читав цей курс у нас і Вільям Батлер. Активну роботу з студентами проводили також професори із Франції, Швейцарії, Німеччини, Китаю, Бельгії та ін. Окремого курсу з порівняльного конституційного права немає. Цей напрямок в МДЮА імені О. Є. Кутафіна частково перекриває одна з найсуворіших до студентів кафедра – кафедра конституційного права зарубіжних країн та її голова – професор Б. Страшун. Що стосується порівняльної історії права, свого роду метакурсу, про який писав ще італійський дослідник Е. Карузі, то окремі компоненти його можна знайти у курсі історії держави і права зарубіжних країн» [79, с. 152].

В Омській академії МВС Росії вивчення курсу «Порівняльне правознавство» відбувається в урізаній формі тільки для студентів платної форми навчання. Дисципліна викладається тільки викладачами кафедри державно-правових дисциплін. Що ж стосується галузевої юридичної компаративістики, то викладання її не передбачено навчальною програмою. Однак, ось уже кілька років кафедрою кримінального права викладається дисципліна «Зарубіжне кримінальне право». Як зазначає А. Червяковський, «отримання знань курсантами та студентами у результаті вивчення зарубіжного кримінального права дозволяє заповнити наявні у них прогалини у знаннях про іноземне право» [282, с. 159].

Існують питання стосовно бюджету навчального часу, виокремлено для викладання дисциплін галузевої юридичної компаративістики, зокрема лекційного та на практичні заняття, на яких курсах і у якому обсязі читати, забезпечення професіограми майбутніх фахівців, узгодження програм із суміжними дисциплінами, забезпечення фахового викладання і уникнення викладання тими, кому все рівно що викладати,

лише б залишитись у ВНЗ. Це все загрожує «перетягуванню одіяла на себе» і конфліктами. Також є питання, наскільки і коли студенти готові сприймати предмет на інтеграційному рівні? Йдеться не лише про відмінності у врегулюванні того чи іншого інституту права, а і про те, наскільки він впливає на інші інститути і навіть галузі права [287, с. 229].

Що ж стосується вітчизняного досвіду викладання галузевої юридичної компаративістики, то слід навести досвід викладання цих дисциплін у Національному університеті «Одеська юридична академія», в якій кафедрою права Європейського Союзу та порівняльного правознавства забезпечується викладання таких галузевих порівняльно-правових дисциплін як порівняльне екологічне право, порівняльна адміністративістика, порівняльна адвокатура, порівняльне кримінальне право, порівняльне трудове право і право соціального забезпечення, порівняльне цивільне і комерційне право тощо. Більше того, є можливими різні підходи щодо викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін: скажімо, в залежності від спеціалізації факультетів та інститутів Національного університету «Одеська юридична академія» ті чи інші галузеві порівняльно-правові дисципліни можуть бути обов'язковими дисциплінами або елективними. Так само йде розмежування в заочній та очній формах навчання.

У цілому галузеві порівняльно-правові курси читаються на п'ятому курсі очної форми навчання у першому семестрі як для спеціалістів, так і для магістрів після вивчення курсу «Порівняльне правознавство». Таким чином, процес пізнання здійснюється від загального до конкретного шляхом комбінування порівняння на макро- і мікрорівнях. Однак, деякі галузеві порівняльно-правові дисципліни (наприклад, порівняльна адміністративістика) викладаються на 4 курсі одночасно з порівняльним правознавством, що є не зовсім вірним, оскільки студенти тільки починають пізнавати теорію і методологію правової компаративістики.

Для деяких галузевих порівняльно-правових дисциплін обов'язковим є складання іспиту, для інших – заліку [1276].

Незважаючи на те, що Національний університет «Одеська юридична академія» є одним із провідних вузів країни і галузеві порівняльно-правові дисципліни досить широко представлені у навчальному плані університету, проте, слід враховувати загальносвітові тенденції до індивідуалізації навчання і поступової відмови від великих груп. У цілому розширення присутності галузевих порівняльно-правових дисциплін у вітчизняній вищій юридичній школі благотворно впливає на підготовку юристів та змушує підняти планку вимог до численних юридичних закладів і факультетів, стимулюючи оновлення в освіті.

3.2. Методика викладання галузевої юридичної компаративістики

Безперечним є той факт, що якість освітнього процесу багато у чому залежить від методики викладання, покликаної сприяти отриманню якісних знань студентами. Існує безліч методичних систем навчання, кожна з яких формує певний рівень знань. Варто зупинитися на деяких із них – найбільш ефективних.

Так, М. Дамірлі виокремлює три методики викладання: «найбільш древнім і продуктивним для розвитку творчих здібностей учнів є сократична методика, суть якої полягає у навчанні за допомогою задавання питань, спонукаючи студентів самим знаходити у ході обговорення правильне рішення» [49, с. 106]. Але, як зазначає професор, ця методика застосовується у повному обсязі при викладанні порівняльного правознавства (особливо у лекційних заняттях із загальному курсу, а в семінарських заняттях може поєднуватися з іншими методиками), оскільки навчання з використанням цієї методики вимагає великих витрат часу, а викладачеві необхідно встигнути пройти усі теми курсу, обсяг якого великий. Погоджуючись із М. Дамірлі, слід зазначити,

що ці зауваження справедливі і щодо галузевих порівняльно-правових дисциплін. Обсяг досліджуваного матеріалу в рамках галузевих юридичних наук досить великий, що напевно, і є причиною того, що головний акцент робиться на вивченні нормативно-правової бази, залишаючи «за бортом» особливості правової культури, правової традиції, правової політики тощо, що істотно впливає на правову традицію. Більше того, не слід забувати, що глибоке вивчення галузевих порівняльно-правових дисциплін без кваліфікованої допомоги викладачів практично є неможливим.

Як другу методику викладання М. Дамірлі наводить «повідомляючу методику, для якої характерним є формування знань, переданих у готовому вигляді. Вона робить можливим у стислому вигляді передавати готові розумові схеми, великий обсяг усталених знань. Але, на жаль, в дисциплінах порівняльно-правового циклу таких не так багато. Крім того, те, про що повідомляє методика, недостатньою мірою сприяє індивідуалізації навчання, творчій активності студента. Тому вона може бути застосована у поєднанні з іншими методиками» [49, с. 107].

І нарешті, ще одна модель методики викладання – проблемно-пошукова, суть якої полягає «у проблемній подачі матеріалу (інакше кажучи, у вигляді постановки проблеми), яка є основою для пошуку вирішення проблеми. Вона орієнтована на розвиток самостійності мислення, творчих здібностей учнів, на стимулювання їх пошукової діяльності. Дуже важливою є одна її особливість, яка, зазвичай, оцінюється вченими-педагогами як суттєвий недолік: вона застосовна не на будь-якому навчальному матеріалі, а тільки на такому, який допускає неоднозначні підходи, оцінки, тлумачення. Звісно ж, що саме ця методика відповідає вимогам сучасної юридичної освіти, забезпечуючи найбільш повну самостійність учнів, відповідає проблемному характерові сучасного порівняльно-правового знання і юридичної практики і, отже, цілком прийнятна у викладанні навчальних дисциплін порівняльно-

правового циклу. Недоліком цієї методики викладання для нас є те, що вона вимагає значно більших витрат часу, ніж повідомляюче навчання. Тим самим для його застосування потрібен певний базовий рівень знань учнів, який може бути забезпечений частковим використанням методики навчання» [49, с. 107].

Галузеві порівняльно-правові дисципліни характеризуються постійним непомірно зростаючим масивом матеріалу. На жаль, доводиться визнати, що наявністю певних базових знань у дисциплінах порівняльно-правового циклу можуть похвалитися небагато студентів. У зв'язку із цим пророчими є слова класиків юридичної компаративістики К. Цвайгерта і Х. Кьотца, висловлені на адресу порівняльного права (це справедливо і стосовно галузевих порівняльно-правових дисциплін), що воно «набуває значення лише для вузьких фахівців, для наукових співробітників і аспірантів, а в іншому юридичну освіту буде зведено до рівня спеціалізованих юридичних шкіл, випускники яких навчаються лише «юридичній техніці» [281, с. 29]. Недарма, більшість компаративістів відстоюють точку зору, згідно з якою галузеві порівняльно-правові дисципліни є завершальним акордом у порівняльно-правовій підготовці юристів магістерської спеціалізації [155, с. 132; 46; 211].

Слід зазначити, що найбільш ефективним, як уявляється, є використання усіх трьох методик викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін у комплексі. При цьому, слід акцентувати увагу на позитивних можливостях зазначених методик. Так, наприклад, розглядаючи основні форми і методи проблемно-пошукової методики, слід зазначити, що основною формою навчання є проблемна лекція. У такому разі основне завдання викладача полягає не в освітленні матеріалу навчальних посібників, а в розкритті основних проблем досліджуваної теми, розгляді основних точок зору вчених, для того щоб проаналізувати сильні і слабкі аргументи на підтвердження тієї чи іншої точки зору,

концепції тощо. На думку М. Дамірлі, «ставити питання необхідно таким чином, щоб зацікавити студентів працювати з першоджерелами (особливо з найбільш значущими працями з порівняльного правознавства; із цією метою на початку кожної лекції необхідно проводити огляд актуальних публікацій по темі заняття) і самостійно мислити, міркувати про можливі шляхи вирішення проблеми, зіставляти різні точки зору, аргументовано формувати своє бачення, робити обґрунтовані висновки» [49, с. 108].

У галузевих порівняльно-правових дисциплінах можуть широко використовуватися й інші форми і методи проблемно-пошукової системи. Так, наприклад, у семінарських заняттях широко можна використовувати різні ігри (як, наприклад, «Ток-шоу» – метою такої форми роботи є отримання навичок публічного виступу та дискутування. Метод «мозковий штурм» – це ефективний метод колективного обговорення тієї чи іншої проблеми у сфері галузевої юридичної компаративістики, пошуку рішень, які змушують учасників проявляти свою уяву і творчість, які досягаються шляхом вільного вираження думок усіх учасників і допомагають знаходити кілька рішень по конкретній темі. Метод «суд від свого імені» – дозволяє отримати уявлення про спрощену процедуру прийняття судового рішення у різних правових системах сучасності і провести рольову гру – судовий процес за участю студентів. Крім цих методів і форм існує безліч інших, які будуть сприяти не тільки отриманню студентами знань, але й притягнуть інтерес до вивчення галузевих порівняльно-правових дисциплін).

При цьому, слід зазначити, що якість одержуваних знань залежить не тільки від якості лекцій, але й від якості семінарських занять. Семінарське заняття має орієнтуватися не просто на відтворення лекційних матеріалів або матеріалів підручників, слід розширювати і поглиблювати знання студентів шляхом проведення колоквіумів, обговорення доповідей тощо.

Як справедливо зазначає М. Дамірлі: «велике значення має і самостійна робота студента, яка може мати різні форми: індивідуальні консультації з викладачем, знайомство з науковою літературою (як монографіями, так і науковими статтями) і текстами законодавчих актів як у бібліотеках, так і з використанням можливостей електронних мультимедійних видань та Інтернету, підготовки рефератів і доповідей для виступів на семінарських заняттях і наукових конференціях тощо. Необхідно підкреслити, що самостійне вивчення студентами наукової літератури і текстів законодавчих актів мовою оригіналу ускладнюється незнанням цієї мови. Подолання мовного бар'єру, як видається, за допомогою спеціальної лінгвістичної підготовки студентів, введенням із цією метою курсів іноземної юридичної термінології, які в європейських і американських юридичних вузах, стали звичними явищами» [49, с. 109].

На початку кожної лекції слід окреслити коло питань, що підлягають розглядові. Що ж стосується проведення семінарських занять, то студенти мають отримати письмову інформацію у формі індивідуального плану по темі заняття, список рекомендованої літератури. Список рекомендованої літератури має охоплювати періодичні видання, монографії, збірники статей, а також профільюючі сайти Інтернету. Як зазначає Є. Мальцева: «запропонована система розподілу програмного матеріалу ґрунтується на детально розроблених, теоретичних і практичних способах його організації, які довели свою доцільність. Вони, зокрема, передбачають вибір найбільш ефективних для порівняльно-правових дисциплін методів навчання, що забезпечують оптимізацію навчального процесу. У цьому випадку уся діяльність викладача базується на трьох основних компонентах: організації, стимулюванні і контролі за якістю знань студента, але домінуючою формою навчання є самонавчання. Тому методи навчання поділяються на три великі групи: 1) методи організації навчального процесу; 2) методи

стимулювання отримання студентами знань; 3) методи контролю за якістю знань студентів» [160, с. 146-147].

Говорячи про методику викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін, як уявляється, ефективними є такі словесні методи, які передбачають мультимедійні фрагменти лекцій, використання слайдів у процесі проведення лекцій, які дають можливість студентам наочно ознайомитись зі своєрідністю явищ правової дійсності у різних правових системах на прикладі різних галузей права; лекцію-діалог, до якої студенти попередньо самостійно готуються.

Таким чином, підбиваючи підсумок з розглянутої проблеми вибору методики проведення галузевих порівняльно-правових дисциплін, слід зазначити, що у цьому напрямку існують певні проблеми, вирішення яких дозволить підвищити якість освіти. Оптимальне поєднання основних методик навчання дозволить уникнути «однобокого» викладання і сприятиме реалізації основних цілей сучасного освітнього процесу.

Висновки до третього розділу

1. Вітчизняна юридична освіта досить тривалий час перебувала у перманентному стані реформування. Є очевидною необхідність її подальшого реформування, переходу до принципово нових засад підготовки юристів XXI століття. При цьому зазначено, що на теперішній час висуваються нові вимоги до юридичної освіти. Сучасний юрист не може вважатися висококваліфікованим, якщо отримав знання тільки про національне право. Веління часу змусило юридичні вузи і факультети включити до своїх навчальних програм галузеві порівняльно-правові дисципліни.

2. Галузева юридична компаративістика як відносно самостійна навчальна дисципліна, відкриває нові можливості вивчення правових систем сучасності; допомагає орієнтуватися на правовій карті світу, а

також застосовувати результати порівняльно-правових досліджень для удосконалення національного права, а також для розвитку наукової теорії галузевої юридичної компаративістики.

3. В теперішній час галузева юридична компаративістика набуває особливого значення в юридичній освіті. Логічно, що у зв'язку із цим виникає потреба не тільки в активізації наукових галузевих порівняльно-правових досліджень, але і в удосконаленні організаційно-методичних основ викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін.

Склалося кілька підходів до викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін:

вибірковий інституційно-проблемний підхід, коли для порівняльно-правового аналізу беруться кілька країн і обмежене число тем;

системно-правовий підхід, що реалізується у правовідносинах головних правових систем;

інституційно-галузевий підхід, коли поряд з розглядом загальних питань, присвячених закономірностям і тенденціям розвитку регулювання тих чи інших правовідносин, своєрідності правових систем сучасності тощо дається порівняльно-правовий опис розвитку деяких галузей права.

Кожна із зазначених методик викладання має як сильні, так і слабкі сторони, але їх комплексне використання дозволить підвищити якість освітнього процесу у сфері галузевих порівняльно-правових дисциплін.

4. У контексті конкретизації зазначених методологічних систем навчання виокремлено такі методики викладання галузевої юридичної компаративістики: сократичну методику, суть якої полягає у навчанні за допомогою задавання запитань, що спонукає студентів самих знаходити при обговоренні правильне рішення; повідомлюючу методику, для якої характерним є формування знань, переданих у готовому вигляді; проблемно-пошукову методику, суть якої полягає «у проблемній» подачі матеріалу, яка є основою для пошуку вирішення проблеми.

ВИСНОВКИ

У дослідженні вирішено наукову задачу, яка полягає у комплексному загальнотеоретичному аналізові галузевої юридичної компаративістики. Головними теоретичними і практичними результатами роботи є такі Висновки.

1. Дослідження галузевої юридичної компаративістики характеризуються: описовим характером зарубіжного права, що не є саме галузевою юридичною компаративістикою, це тільки крок до неї; переважає аналіз законодавства, тоді як інші складові права залишаються поза увагою. У цілому більшість наукових розробок у цій сфері позбавлено порівняльно-правового компонента.

2. Методологічні особливості галузевої юридичної компаративістики пов'язані з екстраполяцією наукового знання, суть якого зводиться до запозичення пізнавальних систем з інших наукових напрямків. Для здійснення порівняльно-правового дослідження у сфері галузевої юридичної компаративістики необхідно максимально задіяти методологічний інструментарій, розроблений у межах методології юридичної компаративістики, основним з яких є порівняльно-правовий метод. Важливими є системність і комплексність їх використання.

3. Сучасний стан розвитку юридичної освіти характеризується його інтеграцією з юридичною наукою. Це обумовлює базування галузевої юридичної компаративістики. Досягнення та недоліки порівняльно-правової науки відбиваються на якості галузевих порівняльно-правових дисциплін. Важливим є втілення наукових досягнень у сфері компаративістики у практику вищої школи у вигляді базової дисципліни і коротких спецкурсів.

4. У сучасних умовах склалися три основні підходи до визначення статусу галузевої юридичної компаративістики. Перший підхід зводиться до визнання її статусу як самостійної юридичної науки із властивим їй

предметом дослідження та методологічною базою. Другий підхід передбачає визнання галузевої юридичної компаративістики як метода пізнання. Третій підхід визнає галузеву юридичну компаративістику як допоміжну юридичну дисципліну у рамках юридичної компаративістики. Це підкреслює її подвійне підпорядкування – з одного боку, охоплюється предметом юридичної компаративістики, з іншого – формується під впливом предмета відповідної галузі права.

5. Взаємодія галузевої юридичної компаративістики та юридичної компаративістики уявляється як співвідношення загального і часткового. Співвідношення юридичної компаративістики та галузевої юридичної компаративістики можна визначити за певними напрямками: однаковість їх походження – із загальної компаративістики; використання єдиного методологічного інструментарію; взаємне розширення і доповнення їх предметного поля; наявність спільного об'єкта – правова реальність; наявність спільного загального понятійно-категоріального апарату.

6. Визначено структуру галузевої юридичної компаративістики, відповідно до якої виокремлено її тричлений склад. Перша частина у структурі – це компоненти загальної теорії юридичної компаративістики, що дозволяє враховувати теоретико-методологічну природу юридичної компаративістики. Ця частина містить у собі освітлення таких питань, як об'єкт і предмет, методологія досліджень, класифікація правових систем у галузевому ракурсі тощо. Друга частина – це компоненти загальної теорії відповідної галузі права, яка дозволяє виявити особливості предмета, об'єкта, функцій, а також методології цієї галузі права. Третя частина – це компоненти особливої частини відповідної галузі права у залежності від об'єкта дослідження, яка охоплює норми та інститути, що регулюють відповідні суспільні відносини. Ці відносини є одночасно об'єктом дослідження відповідної галузі права та об'єктом порівняльно-правового аналізу у рамках галузевої юридичної компаративістики.

7. Будучи за своїм характером теоретико-правовою галузевою порівняльно-правовою науковою дисципліною, галузева юридична компаративістика має тісні зв'язки як з юридичними, так і гуманітарними науками. Ступінь такого взаємозв'язку обумовлений їхнім спільним об'єктом – реально існуючим правом, яке досліджується не тільки під кутом зору галузевої компаративістики, але і з позицій інших юридичних і гуманітарних наук.

8. Взаємодія галузевої юридичної компаративістики з іншими юридичними та гуманітарними науками має взаємний характер, який має прояв у: використанні матеріалу, виробленого в рамках як галузевої юридичної компаративістики, так в інших юридичних і гуманітарних наук; постановці проблем і більш усвідомленому вирішенні тих чи інших питань, що виникають у сфері галузевої юридичної компаративістики або юридичних та гуманітарних наук; використанні методологічного інструментарію, виробленого як у рамках галузевої юридичної компаративістики, так і інших юридичних і гуманітарних наук; розширенні предметного поля досліджуваних питань у рамках галузевої юридичної компаративістики та інших юридичних та гуманітарних наук; використанні понять і категорій, вироблених як у рамках галузевої юридичної компаративістики, так і інших юридичних і гуманітарних наук.

9. Між галузевою юридичною компаративістикою та іншими компаративістськими науками існують тісні не тільки прямі, але й зворотні зв'язки. Це означає, що не тільки різні компаративістські науки впливають на розвиток галузевої юридичної компаративістики, але й навпаки. Останнє має прояв, зокрема, у тому, що в процесі здійснення порівняльних досліджень і вивчення курсів таких компаративістських наук, як порівняльне державознавство, порівняльне релігієзнавство і порівняльна політологія, поряд із власним матеріалом, широко

використовуються також положення і висновки, вироблені у рамках галузевої юридичної компаративістики.

10. Галузева юридична компаративістика виконує важливі функції у сфері наукових досліджень, у сфері юридичної освіти, а також вирішує суто прикладні завдання. Вона розширює кругозір науки, дозволяє вийти за межі простого дослідження норм права як єдиного вираження права, чинного у тій чи іншій правовій системі сучасного світу, і внести певні корективи в уявлення щодо ролі і місця національної правової системи на правовій мапі світу. Галузева юридична компаративістика дозволяє зрозуміти і зіставити між собою пріоритетні явища правової реальності, шукати і знаходити усе найкраще у праві різних правових систем, що може бути поставлено на службу правовим реформам.

11. Викладання галузевої юридичної компаративістики є необхідною умовою розвитку сучасної правової науки і юридичної освіти. У навчальних програмах сучасних юридичних вузів і факультетів галузева юридична компаративістика має посісти одне з пріоритетних місць серед інших навчальних програм, до завдань якої входить виявлення інноваційних процесів у змісті і викладанні галузевих порівняльно-правових дисциплін. Вивчення галузевої юридичної компаративістики дозволить: підвищити юридичну грамотність та інформованість студентів у контексті їх підготовки до правозастосовчої, наукової та законодавчої діяльності; сформувати більш глибоке і різнобічне бачення «своєї власної» та інших правових систем сучасного світу; набути нових знань, що мають як теоретичне, так і практичне значення для наукових розробок у сфері юридичної компаративістики, теорії держави і права, окремих галузей права; орієнтуватися в основних тенденціях розвитку галузей права сучасних правових систем світу. Це є також корисним для удосконалення національної правової системи тощо.

12. Виокремлено основні підходи до викладання галузевих порівняльно-правових дисциплін: вибіркового інституційно-проблемний

підхід, коли для порівняльно-правового аналізу береться кілька країн і обмежена кількість тем; системно-правовий підхід, що втілюється у процесі реалізації права в основних правових системах; інституціонально-галузевий підхід, коли поряд із розглядом загальних питань, присвячених закономірностям і тенденціям розвитку регулювання тих чи інших правовідносин, своєрідності правових систем сучасності тощо, надається порівняльно-правовий опис розвитку деяких галузей права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев Э. Сравнительное административное право : дис. ... доктора. наук : 12.0014 / Абдулаев Эльчин. – Баку, 2007. – 450 с.
2. Административное право зарубежных стран : учебник / под ред. А. Н. Козырина, М. А. Штаниной. – М. : Спарк, 2003. – 464 с.
3. Андрусyak Т. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / Т. Андрусyak. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 384 с.
4. Аніщук Н. В. Взаємодія гендерного права та порівняльного правознавства у сучасній юриспруденції / Н. В. Аніщук // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 207–209.
5. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права / М. Ансель // Очерки сравнительного права : сборник / отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Прогресс, 1981. – С. 36–86.
6. Аракелян М. Р. Сравнительная адвокатура как учебная дисциплина: предмет, цели и функции / М. Р. Аракелян // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; упоряд. Х. Н. Бехруз, О. В. Кресін, Ю. Ю. Акименко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 197–199.
7. Аракелян М. Р. Сравнительная адвокатура : курс лекций / М. Р. Аракелян. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – 240 с.
8. Аюпова З. К. Понятие и структура правовой системы / З. К. Аюпова // История государства и права. – 2005. – № 8. – С. 23–26.
9. Батлер У. Місце порівняльного права у навчальній програмі англо-американських юридичних шкіл / У. Батлер // Порівняльне правознавство. – 2012. – № 1/2. – С. 140–143.

10. Батлер У. Э. К разработке программы преподавания сравнительного правоведения в СНГ / У. Э. Батлер // Ежегодник сравнительного правоведения. 2001 год. – М. : Норма, 2002. – С. 10–24.

11. Баулін Ю. В. Передмова / Ю. В. Баулін // Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : Порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. – К. : Юрисконсульт, 2006. – С. 9–12.

12. Берман Г. Западная традиция права. Эпоха формирования / Г. Берман. – М. : Изд-во МГУ ; Инфра-М ; Норма, 1998. – 624 с.

13. Бернер А. Ф. Немецкое уголовное право (Часть общая). С примечаниями, приложениями и дополнениями по истории русского права и законодательству положительному Н. Неклюдова. Т. I / А. Ф. Бернер. – СПб. : Тип. Н. Тиблена и Ко, 1865. – 940 с.

14. Бехруз Х. Актуализация понятийного аппарата сравнительного правоведения / Х. Бехруз // Юридический вестник. – 2003. – № 3. – С. 104–109.

15. Бехруз Х. Місце порівняльного правознавства в системі гуманітарних та юридичних наук / Х. Бехруз // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / МОН України, ОНЮА. – О. : Фенікс, 2009. – Вип. 46. – С. 409–414.

16. Бехруз Х. Пошук нових філософсько-методологічних орієнтирів порівняльно-правових досліджень: V Міжнародна наукова конференція «Компаративістські читання» (м. Одеса, 26–28 квітня 2013 р.) / Х. Бехруз, О. Кресін // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 370–372.

17. Бехруз Х. Роль учебной дисциплины «Сравнительное правоведение» в профессиональной подготовке современных юристов / Х. Бехруз // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С.

Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 88–98.

18. Бехруз Х. Сравнительное правоведение как учебная дисциплина: современное состояние, некоторые существующие проблемы и пути их решения / Х. Бехруз // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – С. 278–286.

19. Бехруз Х. Сравнительное правоведение : ученик / Х. Бехруз. – О. : Феникс; - М. : ТрансЛит, 2008. – 504 с.

20. Бисага Ю. Місце та роль порівняльного правознавства у системі підготовки конкурентоздатного правника / Ю. Бисага, Д. Бєлов // Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, Я. В. Лазура ; упоряд. О. В. Кресін, М. В. Савчин. – Ужгород : К. : Говерла, 2015. – С. 24-28.

21. Бланкенагель А. О скрытой пользе сравнительного правоведения и сравнительного конституционного права / А. Бланкенагель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2004. – № 3. – С. 51–54.

22. Богдановская И. Ю. Сравнительное правоведение: начало века / И. Ю. Богдановская // Ежегодник сравнительного правоведения. 2001 год. – М. : Норма, 2002. – С. 38–45.

23. Бойко М. Д. Порівняльне трудове право : навч. посіб. / М. Д. Бойко. – К. : Атіка, 2007. – 384 с.

24. Бойцова В. В. Исторические традиции российской школы сравнительного права / В. В. Бойцова, Л. В. Бойцова // Журнал российского права. – 2003. – № 7. – С. 131–141.

25. Бондарь Н. О конституционной модели юриста и роли конституционной компаративистики в системе юридического образования / Н. Бондарь // Сравнительное конституционное обозрение. – 2009. – №. 6. – С. 57–66.

26. Брославский Л. И. Законодательство об охране вод в США / Л. И. Брославский // Журнал российского права. – 2006. – № 3. – С. 131–143.
27. Брославский Л. И. Правовая охрана природы в США / Л. И. Брославский // Журнал российского права. – 2005. – № 6. – С. 89–90.
28. Брославский Л. И. Уголовная ответственность за экологические преступления в области охраны вод в США / Л. И. Брославский // Журнал российского права. – 2008. – № 3. – С. 124–134.
29. Бублик П. Основания культурной компаративистики [Электронный ресурс] / П. Бублик. – Режим доступа: <http://fppr.org.ua>
30. Бузгалин А. В. Введение в компаративистику. (Исследование и сравнительный анализ социально-экономических систем: методология, теория, применение к переходным экономикам) : [очерки] / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов. – М. : ТОО «Таурис альфа», 1997. – 367 с.
31. Василенко И. А. Эволюция сравнительного метода в общественно-политических науках / И. А. Василенко // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2009. – № 4. – С. 31–45.
32. Великий энциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1020 с.
33. Вита А. де Место изучения сравнительного права зарубежных стран в подготовке юристов / А. де Вита // Юридическое образование: новые подходы в России и Западной Европе. – М. : Норма, 2001. – С. 70–97.
34. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов – 7-е изд. – Петроград ; Киев : Н. Я. Оглоблин, 1915. – 715 с.
35. Гармаев Ю. П. Сравнительное правоведение в странах АТР как перспективное направление теоретических и прикладных исследований

/ Ю. П. Гармаев // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 73–76.

36. Гафуров А. Б. Актуальные проблемы сравнительного права интеллектуальной собственности / А. Б. Гафуров // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 374–377.

37. Гегель Г. Политические произведения / Г. Гегель. – М. : Юрид. лит., 1978. – 492 с.

38. Гегель Г. Энциклопедия философских наук / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1974. – 452 с.

39. Гергиев Ф. И. Гносеологические обоснования метода экстраполяции / Ф. И. Гергиев, Л. А. Гусарова, В. И. Селиванова // Методология научного познания. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. – С. 70–73.

40. Головина С. Ю. Место регионального законодательства в системе источников трудового права / С. Ю. Головина // Современные проблемы трудового права России : сб. статей. – Новосибирск, 2002. – С. 28–41.

41. Голубева Л. А. Сравнительное государствоведение / Л. А. Голубева, А. Э. Чернооков. – СПб. : ИВЭСЭП, 2009. – 560 с.

42. Горобець К. В. Структуризм и постструктуризм в методологии сравнительно-правовых исследований / К. В. Горобець // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; упоряд. Х. Н. Бехруз, О. В. Кресін, Ю. Ю. Акименко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 39–41.

43. Городній М. М. Методологія порівняльного правознавства (структурний і системний аналіз) / М. М. Городній // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; упоряд. Х. Н. Бехруз, О. В. Кресін, Ю. Ю. Акименко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 46–48.

44. Гражданское и торговое право зарубежных стран : учеб. пособие / под общ. ред. В. В. Безбаха, В. К. Пучинского. – М. : МЦФЭР, 2004. – 896 с.

45. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спиноза ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отнош., 1999. – 400 с.

46. Давыдова М. Л. Проблемы преподавания сравнительного правоведения в свете современных тенденций в развитии высшего юридического образования в России / М. Л. Давыдова, А. А. Шанин // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 125–130.

47. Дамирли М. А. Западноевропейское сравнительное правоведение на рубеже 60-70-х гг. XIX ст.: опыт критического анализа Н. К. Ренненкампа / М. А. Дамирли // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. праць. – О., 2005. – Т. 5. – С. 276–284.

48. Дамирли М. А. Право и История: эпистемологические проблемы (Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания) / М. А. Дамирли. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 456 с.

49. Дамирли М. А. Преподавание учебных дисциплин сравнительно-правового цикла: детерминанты перемен и пути

совершенствования / М. А. Дамирли // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 99–109.

50. Дамирли М. Система науки гражданского права и проблемы ее компаративистской составляющей (критический анализ) / М. Дамирли // Часопис цивілістики. – 2006. – Вип. 3. – С. 21–30.

51. Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX в.) : монография / М. А. Дамирли – О. : Фенікс, 2007. – 96 с.

52. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение: актуальные проблемы эпистемологической саморефлексии / М. А. Дамирли // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2006. – Вип. 3. – С. 47–53.

53. Дамирли М. Сравнительное правоведение в поисках собственной идентичности : [открытая лекция] / М. Дамирли ; Академия сравнительного правоведения. – Вип. 28. – К. ; Л. : ЗУКЦ, 2012. – 24 с.

54. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение. Ч. 1. Статус, предмет и система / М. А. Дамирли. – О. : Феникс, 2013. – 174 с.

55. Дамірлі М. А. Порівняльне правознавство і порівняльне релігієзнавство: питання співвідношення і взаємодії / М. А. Дамірлі // Право, держава, духовність: шляхи розвитку та взаємодії : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 3 вересня 2006 р.) / ОНЮА ; відп. ред. Ю. М. Оборотов, Г. І. Чанишева. – О. : Фенікс, 2006. – С. 72–75.

56. Денисов В. Н. К критике буржуазных концепций сравнительного правоведения / В. Н. Денисов // Порівняльне правознавство. Антологія української компаративістики, XIX–XX століття. – К. : Логос, 2008. – С. 237–274.

57. Десницкий С. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции / С. Десницкий // Антологія української

юридичної думки : в 10 т. Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія права та енциклопедія права / редкол.: Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. П. Пархоменко. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 58–89.

58. Деханов С. А. Организация института адвокатуры в средние века (на примере Германии, Италии и Швейцарии) / С. А. Деханов // История государства и права. – 2005. – № 9. – С. 34–38.

59. Деханов С. А. Типология института адвокатуры. Адвокатура в Европе и США / С. А. Деханов // Адвокат. – 2005. – № 9. – С. 67–71.

60. Дидикин А. Б. Сравнительно-правовой метод в науке конституционного права / А. Б. Дидикин // Конституционное и муниципальное право. – 2008. – № 10. – С. 5–7.

61. Дильтей В. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften / В. Дильтей. – М. : Директ-Медиа, 2010. – 244 с.

62. Діковська І. А. Роль та методика викладання порівняльного права як навчальної дисципліни / І. А. Діковська // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 146–148.

63. Дмитрієв А. І. Порівняльне правознавство : навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, А. О. Шепель. – К. : Юстініан, 2003. – 184 с.

64. Доган М. Политическая наука и другие социальные науки / М. Доган // Политическая наука: новые направления / под ред. ред. Р. И. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. – М. : Вече, 1999. – С. 118–129.

65. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / В. Н. Додонов ; под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 448 с.

66. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Особенная часть : монография / В. Н. Додонов, О. С. Капинус, С. П. Щерба ; под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 544 с.

67. Дождев Д. В. Всероссийская научная конференция «Сравнительное правоведение в России: пути развития» / Д. В. Дождев, Н. Н. Ефремова // Государство и право. – 2001. – № 4. – С. 121–123.

68. Дудченко В. В. Роль компаративістики в уніфікації права / В. В. Дудченко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 1–2. – С. 76–79.

69. Егоров А. В. Метод сравнительно-правовой науки / А. В. Егоров // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2010. – № 3. – С. 30–40.

70. Егоров А. В. Правовая компаративистика как общеправовая методологическая наука (типовая модель сравнения и сравнительный метод) / А. В. Егоров // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 31–37.

71. Егоров А. В. Сравнительное правоведение как методологическая научная дисциплина (опыт преподавания авторского курса «Основы сравнительного правоведения» в Беларуси) / А. В. Егоров // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 131–142.

72. Енгибарян Р. В. Сравнительное конституционное право : учеб. пособие / Р. В. Енгибарян. – М. : Юристъ, 2005. – 429 с.

73. Есаков Г. А. К вопросу о сравнительном правоведении в области уголовного права / Г. А. Есаков // «Черные дыры» в Российском законодательстве. – 2004. – № 3. – С. 163–168.

74. Есаков Г. А. Основы сравнительного уголовного права : монография / Г. А. Есаков. – М. : Элит, 2007. – 152 с.

75. Есаков Г. А. Уголовное право зарубежных стран : учеб. пособие / Г. А. Есаков, Н. Е. Крилова, А. В. Серебrenникова. – М. : Проспект, 2008. – 336 с.

76. Жилин А. А. Учебник государственного права. Ч. 1. Общее учение о государстве / А. А. Жилин // Антологія української юридичної думки : в 10 т. Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія права та енциклопедія права / редкол.: Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. П. Пархоменко. – К. : Юридична книга, 2002. – С. 563–567.

77. Забрамная Е. Альтернативные методы разрешения индивидуальных и коллективных трудовых споров. Рекомендации для России из европейского опыта / Е. Забрамная, М. Миккола, Б. Нача, А. Новиков. – М. : Права человека, 2005. – 296 с.

78. Закоморна К. О. Про деякі особливості застосування компаративного методу дослідження проблем світового конституційного розвитку / К. О. Закоморна // Проблеми законності : зб. наук. праць – Х., 2011. – Вип. 114. – С. 208–215.

79. Захарова М. В. Преподавание компаративно-правовых дисциплин в Московской государственной юридической академии имени О.Е. Кутафина: теория и практика / М. В. Захарова // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С.151–155.

80. Захарова М. В. Развитие юридической компаративистики в Бельгии: исторический опыт и современные перспективы / М. В. Захарова // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного

правознавства» (м. Київ, 8-11квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 148–150.

81. Иванов А. М. Сравнительное уголовное право / А. М. Иванов, А. Г. Корчагин. – Владивосток, 2002. – 470 с.

82. Иванов Н. Г. Сравнительный метод в советском уголовном праве / Н. Г. Иванов // Известие высших учебных заведений. Правоведение. – 1988. – № 2. – С. 33–39.

83. Иванов С. А. Трудовое право переходного периода: проблемы использования зарубежного опыта / С. А. Иванов // Государство и право. – 1995. – № 3. – С. 30–39.

84. Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. Ч. 1 / Р. Иеринг. – Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Ко, 1875. – 321 с.

85. Иеринг Р. Цель в праве. Т. 1 / Р. Иеринг. – СПб. : Изд-во Н. В. Муравьева, 1881. – 412 с.

86. Ильин М. В. Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания / М. В. Ильин // Политические исследования. – 2001. – № 4. – С. 18–26.

87. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 / отв. ред.: О. А. Жидков, Н. А. Крашенинникова. – М. : Норма, 1996. – 480 с.

88. Ідея порівняльного міжнародного права : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. шемшученка, О. В. Кресіна ; упоряд. О. В. Кресін, І. М. Ситар. – К. ; Львів : Ліга-прес, 2015. – 536 с.

89. Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень : зб. наук. праць / за ред. О. В. Кресіна, І. М. Ситара ; упоряд. О. В. Кресін. – К. ; Львів : Ліга-прес, 2015. – 412 с.

90. Каленски П. Методы социологического исследования в сравнительном правоведении / П. Каленски // Сравнительное правоведение / отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 236–246.

91. Калиниченко П. А. Совершенствование механизма защиты экологических прав в Европейском Союзе / П. А. Калиниченко // Европа. – 2004. – № 2, спец. вып. «Экология и экономика» – С. 7–12.
92. Калиниченко П. А. Экологическая политика Франции / П. А. Калиниченко // Политика и общество. – 2006. – № 6. – С. 93–101.
93. Келина С. Г. Методологические проблемы сравнительного изучения социалистического уголовного права / С. Г. Келина // Проблемы сравнительного правоведения : [Советско-французский симпозиум, февраль 1977 г. : сборник докладов] / Акад. наук СССР, Ин-т государства и права ; [редкол.: В. Н. Кудрявцев, Б. М. Лазарев, И. Л. Бачило]. – М. : [б. и.]. – С. 91–99.
94. Кельман М. С. Порівняльне правознавство та теорія права / М. С. Кельман // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 68–70.
95. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – Москва : Мысль, 1972. – 472 с.
96. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право : учебник / И. Я. Киселев. – М. : Дело, 1999. – 728 с.
97. Киселев И. Я. Сравнительное трудовое право / И. Я. Киселев. – М. : Междунар. отнош., 2005. – 360 с.
98. Киселев И. Я. Трудовое право в условиях рыночной экономики: опыт стран Запада / И. Я. Киселев. – М. : [б. и.], 1992. – 90 с.
99. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права / А. Ф. Кистяковский. – К. : Тип. Давиденко, 1882. – 930 с.
100. Клейменов И. М. Сравнительная криминология и сравнительное правоведение / И. М. Клейменов // Следователь. – 2010. – № 3. – С. 32–36.

101. Ключникова Я. А. Правила адвокатской этики в странах СНГ / Я. А. Ключникова // Мораль и догма юриста: профессиональная юридическая этика : [сб. науч. ст.] / под общ. ред. И. Л. Трунова. – М. : [б. и.], 2008. – С. 379–401.

102. Княгин В. Н. Рецепция зарубежного права как способ модернизации российской правовой системы / В. Н. Княгин // Правовая реформа и зарубежный опыт : сб. науч. ст. / [редкол.: Н. Г. Стойко и др.]. – Красноярск : Изд-во ; Краснояр. гос. ун-та, 2000. – С. 30–37.

103. Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права / М. М. Ковалевский // Российский журнал сравнительного права. – 2002. – № 2. – С. 165–178.

104. Ковалевский М. М. О методологических приемах при изучении раннего периода в истории учреждений (вступительная лекция к курсу сравнительной истории права) / М. М. Ковалевский // Юридический вестник: издание Московского Юридического общества. – 1878. – № 1. – С. 3–24.

105. Ковалевский М. М. Социология. Т. 1 / М. М. Ковалевский. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. – 300 с.

106. Ковалевский М. М. Сравнительная история религий как предмет преподавания / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1909. – № 8. – С. 843–851.

107. Козырин А. Н. Сравнительно-правовой метод в финансовом праве / А. Н. Козырин // Финансовое право. – 2009. – № 9. – С. 2–6.

108. Колядіна Н. Г. Реалізація права на позов у цивільному процесі України та окремих держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право», міжнародне приватне право» / Н. Г. Колядіна. – О., 2016. – 20 с.

109. Кононенко П. П. Судебный прецедент в международном и национальном праве : монография / В. П. Кононенко. – О. : Фенікс, 2013. – 512 с.
110. Коркунов Н. М. История философии права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. – 431 с.
111. Кравченко С. М. Захист екологічних прав громадян України і США: порівняльний аналіз / С. М. Кравченко // Право України. – 1995. – № 5–6. – С. 33–36.
112. Красиков Д. В. Роль учебных дисциплин сравнительно-правоведческого направления в юридическом образовании / Д. В. Красиков // Сравнительное правоведение в российском высшем образовании : сб. учеб.-метод. и науч. материалов / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. – С. 14–22.
113. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко [та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2015. – 488 с.
114. Кресин А. В. Генезис сравнительного правоведения как учебной дисциплины в немецких университетах в первой половине XIX в. / А. В. Кресин // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГУА). – 2015. – № 5. – С. 21–34.
115. Кресін О. В. Другий Міжнародний науковий симпозіум «Дні порівняльного правознавства» / О. В. Кресін // Право України. – 2010. – № 5. – С. 242–244.
116. Кресін О. В. Історична школа права і розвиток порівняльного правознавства в Україні / О. В. Кресін // Правова держава : щоріч. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького Нац. акад. наук України. – К. : Ін Юре. – 2006. – Вип. 17. – С. 335–338.
117. Кресін О. Міжнародний форум юридичної компаративістики [Електронний ресурс] / О. Кресін. – Юридичний журнал. – 2008. – № 6. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2962>

118. Кресін О. В. Питання щодо розвитку викладання порівняльного правознавства у діяльності ЮНЕСКО і Міжнародного комітету порівняльного права – Міжнародної асоціації юридичних наук / О. В. Кресін // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка ; упоряд. О. В. Кресін. – Київ : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 72–81.

119. Кресін О. Порівняльне правознавство: історична ретроспектива і нові виклики (за матеріалами круглого столу) / О. Кресін // Право України. – 2015. – № 12. – С. 152–158.

120. Кресін О. В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах школи соціологічного позитивизму / О. В. Кресін // Право України. – 2006. – № 5. – С. 162–166.

121. Кресін О. В. Формування порівняльного правознавства як навчальної дисципліни в Німеччині (перша третина XIX ст.) / О. В. Кресін // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 21–24.

122. Критская С. Ю. Преподавание дисциплины «Сравнительное правоведение» в Санкт-Петербургских вузах / С. Ю. Критская // Сравнительное правоведение в российском высшем образовании : сб. учеб.-метод. и научных материалов / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. – С. 78–82.

123. Крупчан О. Д. Агентський договір: порівняльно-правовий аналіз за законодавством України та Республіки Молдова : монографія / О. Д. Крупчан, В. В. Проценко. – К., 2011. – 358 с.

124. Крусс В. И. Конституционализация, конституционная компаративистика и наднациональные тенденции развития права / В. И. Крусс // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи

розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 199–202.

125. Крусс В. И. Конституционная компаративистика в системе юридического образования / В. И. Крусс // Сравнительное конституционное обозрение. – 2009. – № 6. – С. 45–56.

126. Крусс В. И. Сравнительное правоведение и конституционная компаративистика / В. И. Крусс // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 220–226.

127. Крылова Н. Е. Преподавание специального курса «Уголовное право современных западных государств (Англии, США, Франции и Германии)» / Н.Е. Крылова // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – 1997. – № 2. – С. 96–106.

128. Кузьменко О. В. Значення порівняльного правознавства для галузевих юридичних наук / О. В. Кузьменко // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 50–52.

129. Курс порівняльного трудового права : підручник / за ред. А. Р. Мацюка. – Х. : НікаНова, 2012. – 981 с.

130. Кьотц Х. Старі та нові проблеми порівняльного права / Х. Кьотц // Порівняльне правознавство. – 2012. – № 1–2. – С. 90–103.

131. Лафитский В. И. Уроки сравнительного правоведения / В. И. Лафитский // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2009. – № 1. – С. 94–107.

132. Лебедев В. М. Современное трудовое право (опыт трудового компаративизма). Кн. 1 / В. М. Лебедев, Е. Р. Воронкова, В. Г. Мельникова. – М. : Статут, 2007. – 301 с.

133. Леже Р. Методология сравнительного уголовного права / Р. Леже // Проблемы сравнительного правоведения / Ин-т государства и права АН СССР ; ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1978. – С. 99–107.

134. Леонтович Ф. И. Лекции по истории русского права, читанные в 1886–1887 акад. году / Ф. И. Леонтович. – О. : Тип. Л. Нитче, 1886. – 170 с.

135. Лисенко О. М. Місце порівняльного правознавства в номенклатурі спеціальностей для захисту дисертацій / О. М. Лисенко // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-методич. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 63–71.

136. Лихова С. Порівняльне кримінальне право: методика викладання та застосування в наукових дослідженнях / С. Лихова // Право України. – 2013. – № 3–4. – С. 299–307.

137. Лихова С. Порівняльне кримінальне право як навчальна дисципліна / С. Лихова // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 155–159.

138. Лихова С. Порівняльно-кримінальне право: наука, предмет, метод / С. Лихова // Юридична Україна. – 2008. – № 10. – С. 89–94.

139. Лихова С. Я. Порівняльні дослідження в кримінальному праві України (аналіз і перспективи) / С. Я. Лихова // Порівняльно-правові дослідження. – 2011. – № 1. – С. 247–253.

140. Логвінчук Р. П. Співвідношення договору лізингу зі схожими за правовою природою договірними зобов'язаннями: порівняльно-правовий аспект / Р. П. Логвінчук // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 377–380.

141. Лузин В. Реформа юридического образования в России. Личный опыт / В. Лузин // Юридическое образование в посткоммунистических государствах: профессиональная подготовка в условиях переходного периода : материалы междунар. семинара (г. Йошкар-Ола, 10–12 февр. 2001 г.). – Йошкар-Ола : Изд-во МарГУ, 2001. – С. 10–18.

142. Лушников А. М. Сравнительное трудовое право и право социального обеспечения: историко-правовой очерк / А. М. Лушников // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 531–536.

143. Лушникова М. В. Тенденции развития сравнительного трудового права и права социального обеспечения на рубеже XX–XXI вв. / М. В. Лушникова // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 537–541.

144. Львова О. Л. Значення порівняльного правознавства для дослідження національної правової системи / О. Л. Львова // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1–2. – С. 76–81.

145. Лю Хун Янь Экологическая политика Китая: история развития и современное состояние / Янь Лю Хун // Политика и общество. – 2006. – № 6. – С. 108–124.

146. Макаренко Л. О. Порівняльне правознавство та інші юридичні науки / Л. О. Макаренко // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 52–55.

147. Макарова Т. И. Доктринальные исследования в области международного права окружающей среды как научная основа преподавания экологического права в сравнительном аспекте / Т. И. Макарова // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 187–194.

148. Макеева Н. В. Зарубежные учебники по сравнительному правоведению / Н. В. Макеева // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2010. – № 2. – С. 260–263.

149. Макеева Н. В. Функционально-отраслевой подход в преподавании дисциплины «Сравнительное правоведение» / Н. В. Макеева // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 79–82.

150. Максименко Н. Сравнительное изучение истории права / Н. Максименко. – Х., 1898. – 34 с.

151. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.

152. Малиновский А. А. Методологические вопросы сравнительного исследования уголовного права / А. А. Малиновский // Журнал

зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2007. – № 2. – С. 43–45.

153. Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права / А. А. Малиновский. – М. : Междунар. отнош., 2002. – 376 с.

154. Малиновский А. А. Сравнительное уголовное право: понятие и основные задачи / А. А. Малиновский // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке : материалы IV Междун. научно-практ. конф. (г. Москва, 25–26 января 2007 г.) / [редкол.: А. И. Рарог (отв. ред.) и др.]. – М. : МГЮА, 2007. – С. 30–33.

155. Малько А. В. О роли сравнительного правоведения в современной правовой жизни / А. В. Малько, А. Ю. Соломатин // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2009. – № 2. – С. 125–133.

156. Малько А. В. Сравнительное правоведение / А. В. Малько, А. Ю. Соломатин. – М. : Норма, 2008. – 351 с.

157. Малько А. В. Сравнительное правоведение: необходимость интеграции науки и образования / А. В. Малько // Правовая политика и правовая жизнь. – 2010. – № 1. – С. 10–18.

158. Малько А. В. Сравнительное правоведение в российском юридическом образовании / А. В. Малько // Государство и право. – 2011. – № 2. – С. 39–45.

159. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г. В. Мальцев. – М. : Прометей, 1999. – 419 с.

160. Мальцева Є. В. Організаційно-методичні засади викладання порівняльного правознавства у навчальних закладах Автономної Республіки Крим / Є. В. Мальцева // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 143–150.

161. Марковичева Е. В. К вопросу об использовании современными исследователями сравнительно-правового метода / Е. В. Марковичева // Сравнительный метод в правоведении и политологии : сб. учебно-методич. материалов / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : ПГУ, 2009. – С. 100–101.
162. Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения / М. Н. Марченко. – М. : Городец-издат, 2002. – 1068 с.
163. Марченко М. Н. Правовые системы современного мира : учеб. пособие / М. Н. Марченко ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Зерцало-М, 2008. – 522 с.
164. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2007. – 756 с.
165. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение. Общая часть : учебник / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 552 с.
166. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судебское право / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2009. – 512 с.
167. Мельвиль А. Ю. Еще раз о сравнительной политологии и мировой политике / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования (ПОЛИС). – 2004. – № 5. – С. 114–119.
168. Миренский Б. А. Сравнительный метод в уголовном праве / Б. А. Миренский // Проблемы борьбы с преступностью и пути развития уголовного законодательства : межвуз. сб. науч. трудов / Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1984. – С. 33–40.
169. Мироненко О. Конституційна юстиція: маловідомі сторінки історії / О. Мироненко // Закон і бізнес. – 2004-2005 рр.
170. Мироненко О. Конституційна юстиція на межі тисячоліть / О. Мироненко // Закон і бізнес. – 2006–2008 рр.
171. Митрохина Т. Методологические особенности политической компаративистики / Т. Митрохина // Вестник Московского университета. – Сер. 12. Политические науки. – 2004. – № 4. – С. 49–55.

172. Мицкевич А. Ф. Сравнительное правоведение: от учебного курса к специализации / А. Ф. Мицкевич // Ежегодник сравнительного правоведения. 2001 год. – М. : Норма, 2002. – С. 72–75.

173. Мишина И.Д. Аксиологическая модель права как фактор развития сравнительного правоведения / И. Д. Мишина // Ежегодник сравнительного правоведения. 2001 год. – М. : Норма, 2002. – С. 45–57.

174. Мордовцев А. Ю. Юридическое мышление в контексте сравнительного правоведения: культуроантропологические проблемы / А. Ю. Мордовцев // Известия высших учебных заведений: Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 39–49.

175. Нерсисянц В. С. Сравнительное правоведение: либерально-юридическая концепция / В. С. Нерсисянц // Ежегодник сравнительного правоведения. 2001 год. – М. : Норма, 2002. – С. 7–25.

176. Нерсисянц В. С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции / В. С. Нерсисянц // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 5–15.

177. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии ; Нац. обществ.-науч. Фонд ; науч.-ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов [и др.]. – М. : Мысль, 2000. – Т. 2: Е–М. – 2001. – 634 с.

178. Новейший философский словарь / гл. ред. и сост. А. А. Грицанов. – 3-е изд., исправл. – М. : Книжный дом, 2003. – 1280 с.

179. Оборотов І. Г. Порівняльне правознавство : навч. посіб. / І. Г. Оборотов. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – Миколаїв : Румянцева, 2011. – 228 с.

180. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновления в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2002. – 280 с.

181. Оксамытный В. В. Компаративистские основы общей теории государства и права / В. В. Оксамытный // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В.

Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; упоряд. Х. Н. Бехруз, О. В. Кресін, Ю. Ю. Акименко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 119–122.

182. Оксамытний В. В. Сравнительная теория закона и ее место в юридической компаративистике / В. В. Оксамытний. – Откр. лекции 4 Междунар. науч. семинара «Сравнительное правоведение: современное состояние и перспективы развития» ; Ин-т гос. и права им. В. М. Корецького НАН Украины, Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко. – К. : Логос, 2009. – 32 с.

183. Онищенко Н. Н. К вопросу о понятии «сравнительного государственного права» (некоторые подходы к анализу и изучению) / Н. Н. Онищенко // Сравнительное правоведение в российском высшем образовании : сб. учеб.-метод. и научных материалов / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. – С. 138–144.

184. Оніщенко Н. М. Деякі аспекти методики викладання порівняльно-правових дисциплін / Н. М. Оніщенко // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка ; упоряд. О. В. Кресін. – Київ : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 110–119.

185. Осакве К. Новые подходы к сравнительному правоведению / К. Осакве // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2011. – № 1. – С. 145–147.

186. Осакве К. Размышление над природой сравнительного правоведения: наука или метод? / К. Осакве // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. статей / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 19–25.

187. Осакве К. Размышление о природе сравнительного правоведения: некоторые теоретические вопросы / К. Осакве // Журнал

зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2006. – № 3. – С. 54–71.

188. Осаке К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и Особенная часть : учеб.-практ. пособие / К. Осаке. – М. : Дело, 2002. – 464 с.

189. Основные институты гражданского права зарубежных стран: сравнительно-правовое исследование / В. В. Залесский, Г. Е. Авилов, М. М. Вильданова [и др.] ; рук. авт. кол. В. В. Залесский. – М. : Норма, 2000. – 645 с.

190. Пацурківський Ю. П. Принципи реалізації права власності за законодавством України та інших держав / Ю. П. Пацурківський // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 366–368.

191. Петери З. Задачи и методы сравнительного правоведения / З. Петери // Сравнительное правоведение : сб. статей / под ред. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1978. – С. 76–90.

192. Порівняльне правознавство : хрестоматія : навч. посіб. / уклад.: О. В. Петришин, О. В. Зинченко, Д. В. Лук'янов ; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2016. – 1024 с.

193. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології / О. В. Кресін, Л. А. Луць, О. О. Мережко [та ін.] / за ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корцького, 2006. – 256 с.

194. Порівняльне судове право : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Л. М. Москвича ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 112 с.

195. Порівняльне трудове право : навч. посіб. / Б. С. Беззуб, Л. В. Голяк, О. М. Кісілевич [та ін.] ; за заг. ред. А. С. Мацка. – К. : МАУП, 2005. – 176 с.

196. Поцелуев Е. Л. Опыт преподавания сравнительного правоведения на юридических факультетах Ивановского государственного университета (1999–2009) / Е. Л. Поцелуев // Сравнительное правоведение в российском высшем образовании : сб. учеб.-метод. и научных материалов / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. – С. 83–92.

197. Пуляева Е. В. Обеспечение качества юридического образования: правовые аспекты / Е. В. Пуляева // Журнал российского права. – 2009. – № 11. – С. 70–78.

198. Пухтецька А. А. Порівняльне адміністративне право як навчальна дисципліна: методика викладання циклу лекцій / А. А. Пухтецька // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 118–126.

199. Рабинович П. М. Наука сравнительного правоведения: к вопросу о пределах ее предмета / П. М. Рабинович // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 21–25.

200. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – 10-е вид., доповн. – Львів : Край, 2008. – 224 с.

201. Реале Д. Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность / Д. Реале, Д. Антисери. – СПб. : Петрополис, 1994. – 336 с.

202. Ренненкампп Н. О современной обработке сравнительного правоведения / Н. Ренненкампп // Заря. – 1869. – Кн. 3. – Отд. II. – 286 с.

203. Ренненкампп Н. Юридическая энциклопедия / Н. Ренненкампп // Антологія української юридичної думки : в 10 т. Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія права та енциклопедія права / редкол.: Ю. С.

Шемшученко [та ін.]; упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. П. Пархоменко. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 158–175.

204. Ромашов Р. А. К вопросу формирования системы юридического образования в современной России / Р. А. Ромашов // Юридическое образование в России: в поисках новой модели : сб. статей / под ред. М. В. Немытиной, С. В. Кодана. – Саратов-Екатеринбург : Центр содействия правовой реформе. – С. 33–35.

205. Сабо И. Теоретические проблемы сравнительного правоведения / И. Сабо // Сравнительное правоведение : сб. статей / отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 54–75.

206. Саидов А. Х. Методология современного сравнительного правоведения: новые парадигмы и перспективы / А. Х. Саидов // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2006. – № 4. – С. 48–57.

207. Саидов А. Х. Сравнительное гражданское право как наука и учебная дисциплина / А. Х. Саидов // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2007. – № 1. – С. 52–61.

208. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение : краткий учебный курс / А. Х. Саидов. – М. : Норма, 2006. – 368 с.

209. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение в начале XXI века: перспективы развития / А. Х. Саидов // Ежегодник сравнительного правоведения. 2001 год. – М. : Норма, 2002. – С. 26–30.

210. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / А. Х. Саидов ; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Юристъ, 2007. – 510 с.

211. Саломатин А. Ю. О стержнеобразующем характере сравнительного правоведения в современном юридическом образовании / А. Ю. Саломатин // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С.

Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 82–87.

212. Саломатин А. Ю. Преподавание Сравнительного правоведения: попытка синтеза подходов / А. Ю. Саломатин // Сравнительное правоведение в российской высшей школе : сб. статей / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. – С. 23–33.

213. Сапарова А. О. Правова трансплантація – фундаментальна проблема порівняльно-правової науки / А. О. Сапарова // Наше право. – 2011. – № 1. – С. 24–28.

214. Святоцький О. Д. Адвокатура: історія і сучасність / О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук. – К. : Ін Юре, 1997. – 320 с.

215. Святоцький О. Д. Адвокатура Англії / О. Д. Святоцький // Адвокатура. – 2005. – № 8. – С. 6.

216. Святоцький О. Д. Адвокатура Німеччини / О. Д. Святоцький // Адвокатура. – 2005. – № 11 – С. 8–9.

217. Святоцький О. Д. Адвокатура США / О. Д. Святоцький // Адвокатура. – 2005. – № 10. – С. 8–9.

218. Семчик В. І. Функціонально-правовий аналіз – метод наукового дослідження ефективності законодавства / В. І. Семчик // Проблеми методології сучасного правознавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Академія правових наук України, 1996. – С. 74–77.

219. Середкина Е. В. Конфуцианские элементы в кантианской этике: Конфуций Вольф – Кант / Е. В. Середкина // Ученые записки. – 2003. – № 6. – Пермь: ПГТУ. – С. 157–167.

220. Синюков В. Н. Правовая система: вопросы правореализации / В. Н. Синюков, Ф. А. Григорьев. – Саратов : Саратовская ВШ МВД РФ, 1995. – 156 с.

221. Ситар І. М. До проблеми визначення структури порівняльного правознавства / І. М. Ситар // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С.

Грищенко, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 65–68.

222. Сіроштан О. А. Роль порівняльного правознавства у розвитку адміністративного права України / О. А. Сіроштан // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Грищенко. – К. : Логос, 2009. – С. 357–360.

223. Скакун О. Ф. Место общего сравнительного правоведения в системе юридических наук и его официальный статус / О. Ф. Скакун // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. ст. / за ред. Ю. С. Шемшученко, О. В. Кресіна. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, НАН України; Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, КУП НАН України, 2006. – С. 6–15.

224. Скакун О. Ф. Метатеория общего сравнительного правоведения как научная и учебная дисциплина / О. Ф. Скакун // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 22–29.

225. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение. Основные типы (семьи) правовых систем мира : учебник / О. Ф. Скакун. – К. : Ін Юре, 2008. – 464 с.

226. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917) / О. Ф. Скакун. – Х. : Вища школа, 1987. – 160 с.

227. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2007. – 840 с.

228. Смирнова К. В. Роль порівняльно-правового методу в процесі викладання дисциплін спеціалізації на прикладі конкурентного права: перспективи виокремлення порівняльного конкурентного права / К. В. Смирнова // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання :

зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 195–202.

229. Соколова Н. В. Доверительная собственность (траст) в континентальной Европе / Н. В. Соколова. – М. : Инфотропик Медиа, 2012. – 160 с.

230. Спирин М. Ю. О структурных особенностях сравнительной юриспруденции как самостоятельной науки / М. Ю. Спирин // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; упоряд. Х. Н. Бехруз, О. В. Кресін, Ю. Ю. Акименко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 27–30.

231. Сравнительное конституционное право / отв. ред. В. Е. Чиркин. – М. : Манускрипт, 1996. – 727 с.

232. Сравнительное конституционное право : учеб. пособие / отв. ред. В. Е. Чиркин. – М. : Междун. отнош., 2002. – 448 с.

233. Сравнительное право и Интернет / Н. Вицлеб, Д. Мартини, У. Тольке, Т. Фрерикс ; пер. с нем. В. В. Бойцовой, Л. В. Бойцовой // Юридический мир. – 2003. – № 5. – С. 43–51.

234. Сравнительное правоведение в российском высшем образовании / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2009. – 396 с.

235. Сталев Ж. Сравнительный метод в социалистической правовой науке / Ж. Сталев // Сравнительное правоведение : сб. статей / под ред. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1978. – С. 15–53.

236. Сурілова О. О. Порівняльне екологічне право : навч. посіб. / О. О. Сурілова. – О. : Фенікс, 2010. – 220 с.

237. Сурілова О. О. Порівняльне екологічне право : навч. посібник / О. О. Сурілова. - 2-ге вид., стер. – О. : Фенікс, 2013. – 221 с.

238. Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, Я. В. Лазура ; упоряд. О. В. Кресін, М. В. Савчин. – Ужгород : К. : Говерла, 2015. – 216 с.

239. Тарановский Ф. В. Сравнительное право в конце XIX века / Ф. В. Тарановский. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1902. – 27 с.

240. Тарановский Ф. В. Феодализм в России: Критический очерк / Ф. В. Тарановский. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1902. – 53 с.

241. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права. – 3-е изд. / Ф. В. Тарановский. – СПб. : Лань, 2001. – 560 с.

242. Теория государства и права : учебник / отв. ред. В. М. Корельский, В. Д. Перевалов. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Инфра-М, 2002. – 616 с.

243. Терзи О. О. Інтеграційне право: загальнотеоретичні засади становлення / О.О. Терзи // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 91–93.

244. Тилле А. А. Социалистическое сравнительное правоведение / А. А. Тилле. – М. : Юрид. лит., 1975. – 207 с.

245. Тилле А. А. Сравнительный метод в юридических дисциплинах / А. А. Тилле, Г. В. Швеков. – М. : Высш. шк., 1973. – 192 с.

246. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика как научная специальность, научная и учебная дисциплина / А. Д. Тихомиров // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 10–21.

247. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы : монография / А. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 334 с.

248. Тихомиров О. Д. Виникнення порівняльно-правових досліджень в Україні / О. Д. Тихомиров // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 32–36.

249. Тихомиров О. Д. Компаративний підхід як основа методології юридичної компаративістики / О. Д. Тихомиров // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип. 32. – С. 231–237.

250. Тихомиров О. Д. Плюралізм інтерпретацій юридичної компаративістики / О. Д. Тихомиров // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 16–20.

251. Тихомиров О. Д. Порівняльне державознавство: деякі дискусійні питання / О. Д. Тихомиров // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XII регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 9–10 лютого 2006 р.) – Львів : Юридичний ф-т Львівськ. націонал. ун-ту ім. Івана Франка, 2006. – С. 486–492.

252. Тихомиров О. Д. Філософське та методологічне значення еволюції розуміння науки для дослідження юридичної компаративістики / О. Д. Тихомиров // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2005. – № 5. – С. 17–26.

253. Тихомиров Ю. А. Административное право и процес: полный курс : учебник / Ю. А. Тихомиров. – М. : Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2005. – 1150 с.

254. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма, 1996. – 432 с.

255. Тихомиров Ю. А. Новые оценочные измерения в сравнительном правоведении / Ю. А. Тихомиров // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2015. – № 5. – С. 728–733.

256. Тихомиров Ю. А. О тенденциях современного развития сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 30–40.

257. Тихомиров Ю. А. Право: национальное, международное, сравнительное / Ю. А. Тихомиров // Ежегодник Российского права. – 2000. – С. 192–202.

258. Тихомиров Ю. А. Сравнительное правоведение: развитие концепций и общественной практики / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2006. – № 6 – С. 6–16.

259. Тихомиров Ю. А. Сравнительное правоведение и интегрирующая роль международного права: Открытая лекция / Ю. А. Тихомиров. – К. ; М. ; Симферополь: Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, Изд-во «Логос», 2008. – 16 с.

260. Ткаченко В. Д. Порівняльне правознавство : підручник / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов ; за заг. ред. В. Д. Ткаченка. – Х. : Право, 2003. – 274 с.

261. Токарев В. А. Сравнительное правоведение и общая теория права: методология диалога и диалог методов / В. А. Токарев // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квітня 2009 р.) / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 47–51.

262. Тополь Ю.О. Деякі проблеми методології сучасної юридичної науки / Ю.О. Тополь // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 1. – С. 8–12.

263. Тополь Ю. О. Правові системи сучасності: поняття та проблеми класифікації / Ю. О. Тополь // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 4. – С. 27–34.

264. Тюріна О. В. Окремі ракурси сучасного порівняльного правознавства / О.В. Тюріна // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученко ; упоряд. Х. Н. Бехруз, О. В. Кресін, Ю. Ю. Акименко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 59–61.

265. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Англия. США. Франция. ФРГ. Япония. Италия : учеб. пособие / В. Н. Еремин, И. Д. Козочкин, Н. Е. Крылова [и др.] ; под ред. И. Д. Козочкина. – М. : Омега-Л : ИМП, 2003. – 566 с.

266. Федорова М. Ю. Научно-практическая конференция «Проблемы международного и сравнительного трудового права и права социального обеспечения» / М. Ю. Федорова // Российский ежегодник трудового права. 2006. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. госуд. ун-та 2007. – № 2. – С. 815–821.

267. Философский энциклопедический словарь / сост. Е. Ф. Губский [и др.]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 576 с.

268. Філософія порівняльного правознавства: зб. наук. праць / за ред. О. В. Кресіна. – К. ; Львів : Ліга-прес, 2015. – 540 с.

269. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик [та ін.] ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

270. Флиер А. Я. Культурология для культурологов : учеб. пособие / А. Я. Флиер. – М. : Академический проект, 2000. – 496 с.

271. Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн : монографія / М. І. Хавронюк. – К. : Істина, 2006. – 192 с.
272. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : Порівняльний аналіз, проблеми гармонізації / М. І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
273. Хавронюк М. І. Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство : проблеми гармонізації : монографія / М. І. Хавронюк. – К. : Істина, 2005. – 264 с.
274. Харитонов Е. О. Очерки сравнительного правоведения: традиции частного (гражданского) права в Европе / Е. О. Харитонов, Е. И. Харитонova. – О. : Феникс, 2013. – 642 с.
275. Харитонов Р. Ф. Методологические основы исследования отраслевой юридической компаративістики / Р.Ф. Харитонов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; НУ ОЮА. – О. : Юрид. л-ра, 2014. – Вип. 73. – С. 78–84.
276. Харитонов Р. Ф. Отраслевая юридическая компаративистика как учебная дисциплина [Електронний ресурс] / Р. Ф. Харитонов // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 8. – С. 23–25. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/8_2014/6.pdf
277. Харитонов Р. Ф. Отраслевая юридическая компаративистика: необходимость интеграции науки и образования / Р. Ф. Харитонов // Порівняльно-правові дослідження. – 2014. – № 1. – С. 98–104.
278. Харитонов Р. Ф. Отраслевая юридическая компаративистика: обзор исследования / Р. Ф. Харитонов // Юридичний вісник. – 2014. – № 4. – С. 379–382.
279. Харитонов Р. Ф. Сравнительное правоведение и отраслевая юридическая компаративистика: соотношение и взаимодействие / Р. Ф. Харитонов // Публічне право. – 2015. – № 2. – С. 345–351.

280. Харитонova О. І. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонova, Є. О. Харитонов. – Х. : Одиссей, 2002. – 592 с.

281. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М. : Междунар. отнош., 2000. – Т. I. Основы. – 480 с.

282. Червяковский А. В. Об опыте преподавания сравнительного правоведения в учебном заведении системы МВД России / А. В. Червяковский // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 156–161.

283. Чиркин В. Е. Сравнительное правоведение и сравнительное государствоведение: взаимосвязи, общее, особенное / В. Е. Чиркин // Ежегодник сравнительного правоведения. 2001 год. – М. : Норма, 2002. – С. 31–38.

284. Шаляпин С. О. Опыт преподавания конфессионального права в компаративном аспекте: проблемы и перспективы / С. О. Шаляпин // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. праць і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Грищенко ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : Вид-во Ун-ту «Україна», 2011. – С. 168–179.

285. Шаповал В. В. Сравнительное конституционное право / В. В. Шаповал. – Київ : Вид-во «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.

286. Шилінгов В. С. Юридична компаративістика: проблеми визначення назви дисципліни та її предмету / В. С. Шилінгов // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 39–43.

287. Шишка Р. Б. Визначення предмета порівняльного цивільного права в сучасних умовах / Р. Б. Шишка // Науковий вісник Національного

університету ДПС України. Серія «Економіка. Право». – 2013. – № 2. – С. 228-232.

288. Школик А. М. Порівняльне адміністративне право : навч. посіб. / А. М. Школик. – Львів : ЗУКЦ, 2007. – 307 с.

289. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

290. Юридический энциклопедический словарь : более 1 800 ст. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2008. – 816 с.

291. Юриспруденція ХХІ століття: теорія і практика : зб. тез. / Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-тет внутр. справ, 2008. – С. 21–24.

292. Яковлев А. М. Методология сравнительного правоведения в области уголовного законодательства (проблемы типологии и методики) / А. М. Яковлев // Проблемы сравнительного правоведения / Ин-т государства и права АН СССР ; ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Изд-во ин-та государства и права АН СССР, 1978. – С. 107–118.

293. Янчук Н. Д. Природа сравнительного уголовного права / Н. Д. Янчук // Порівняльне правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученка ; упоряд. Х. Н. Бехруз, О. В. Кресін, Ю. Ю. Акименко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 324–326.

294. Янчук Н. Д. Сравнительное уголовное право как учебная дисциплина / Н. Д. Янчук // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.). Т. 1 / відп. за вип. В. М. Дьомін ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2013. – С. 399–401.

295. Constantinesco L.-J. Traite de droit compare / L.-J. Constantinesco. – Paris, 1972. – Vol. 1. – P. 50–157.

296. David R. *Traite elementaire de droit civil compare* / R. David. – Paris, 1950. – P. 277–311.
297. Ehrlich E. *Zur juristischen Logik* / E. Ehrlich // *Archiv fur die civilistische Praxis*. – 1917. – 115 p.
298. Ewald W. *Comparative Jurisprudence (I): What Was It Like to Try a Rat?* / W. Ewald // *University of Pennsylvania Law Review*. – 1995. – Vol. 143. – P. 34–46.
299. Holdsworth W.S. *The History of English Law* / W.S. Holdsworth. – London : Little, Brown, 1923. – 550 p.
300. Hug W. *The History of Comparative Law* / W. Hug, K. Zweigert, H. Puttfarcken // *Rechtsvergleichung*. – Darmstadt, 1978.
301. Ihering R. *Geist des roemischen Rechts aut den verschidenen Stuten seiner Entwickilung. Teil I* / R. Ihering. – Leipzig : Druck und Verlag von Breitkopf und Hartel, 1852. – 356 s.
302. Kahn-Freund O. *On Uses and Misuses of Comparative law* / O. Kahn-Freund // *The Modern Law Review*. – 1974. – № 1. – P. 1–27.
303. Merryman J. H. *Comparative Law: Western European and Latin American Legal Systems: Cases and Materials* / J. H. Merryman, D. S. Clark. – N.Y. : Bobbs-Merrill, 1978. – XLVII. – 1278 p.
304. Pollock A. (ed.) *Ancient Law* / A. Pollock. – London, 1906. – 92 p.
305. Mitteis K. *Komisches Privatrecht* / K. Mitteis. – Berlin, 1908. – 203 s.
306. Pradel J. *Droit penal compara* / J. Pradel. – 2 e éd. – Paris, 2002. – 803 p.
307. Reimann M. *The Progress and Failure of Comparative Law in the Second Half of the Twentieth Century* / M. Reimann // *The American Journal of Comparative Law*. – 2002. – № 4, vol. 50. – P. 686–697.
308. Sacco R. *Legal Formants: a Dynamic Approach to Comparative Law* / R. Sacco // *Comparative Law*. – 2013. – № 1–2. – P. 155–184.

309. Schlaeher M. Arbeitsrecht und Rechtsvergleichung / M. Schlaeher
// Recht der Arbeit. – 1999. – Heft 12. – 120 p.

310. Thibaut A. F. J. Über die Notwendigkeit eines allgemeinen
bürgerlichen Rechts für Deutschland / A. F. J. Thibaut. – «Zivilistische
Abhandlungen», 1814. – 238 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ПОРІВНЯЛЬНА АДВОКАТУРА: ПРОГРАМА КУРСУ

Тема 1. Поняття і теорія порівняльної адвокатури

1. Сутність і зміст порівняльної адвокатури.
2. Практичне значення порівняльної адвокатури.
3. Предмет і об'єкт порівняльної адвокатури.
4. Цілі, завдання та функції порівняльної адвокатури.
5. Місце і роль порівняльної адвокатури серед гуманітарних і юридичних наук.
6. Співвідношення порівняльної адвокатури з іншими спорідненими (компаративістськими) науками.
7. Порівняльна адвокатура як навчальна дисципліна.

Тема 2. Методологія порівняльно-правових досліджень.

1. Методологія порівняльно-правових досліджень: поняття та структура.
2. Методологічні підходи порівняльно-правових досліджень.
3. Методологічні принципи порівняльно-правових досліджень.
4. Основні методи порівняльно-правових досліджень.
5. Основні способи порівняння.
6. Методика проведення порівняльно-правового аналізу.

Тема 3. Історія становлення і розвитку інституту адвокатури у різних правових системах сучасності.

1. Історичні передумови виникнення інституту адвокатури у давнину.

2. Історичні передумови формування та розвитку інституту адвокатури в сім'ї загального права.

3. Особливості історичного розвитку інституту адвокатури в романо-германській правовій сім'ї.

4. Становлення і розвиток інституту адвокатури в мусульманській правовій системі.

5. Специфіка розвитку інституту адвокатури в пострадянській правовій сім'ї.

Тема 4. Юридична освіта і умови допуску до адвокатської діяльності в основних правових системах сучасності: порівняльно-правовий аналіз.

1. Особливості юридичної освіти і порядок допуску до адвокатської діяльності в сім'ї загального права: теоретико-компаративістський аналіз.

2. Порівняльна характеристика юридичної освіти і умови допуску адвокатів до адвокатської діяльності в романо-германській правовій сім'ї.

3. Умови допуску до адвокатської діяльності в системі мусульманського права: загальне і особливе.

4. Порівняльно-правовий аналіз юридичної освіти і порядок допуску до адвокатської діяльності в пострадянській правовій сім'ї.

Тема 5. Загальна характеристика правових і організаційних основ адвокатури в основних правових системах сучасності.

1. Правові основи організації та діяльності адвокатури в сім'ї загального права: загальне і особливе.

2. Правові основи організації та діяльності адвокатури в романо-германській правовій сім'ї: порівняльний аналіз.

3. Правові основи організації та діяльності адвокатури в мусульманській правовій сім'ї.

4. Правові основи організації та діяльності адвокатури в пострадянській правовій сім'ї: порівняльно-правовий аналіз.

Тема 6. Етичні вимоги до професійної діяльності адвоката в основних правових системах сучасності.

1. Особливості етичних стандартів діяльності адвокатів в сім'ї загального права: порівняльно-правовий аналіз.

2. Своєрідність етичних стандартів діяльності адвокатів в романо-германській правовій сім'ї.

3. Особливості професійної адвокатської діяльності в мусульманській правовій сім'ї.

4. Етичні стандарти адвокатської діяльності в пострадянській правовій сім'ї: спільне та відмінне.

Тема 7. Правовий статус адвоката в кримінальному процесі в основних правових системах сучасності: порівняльно-правовий аналіз

1. Особливості діяльності адвоката в кримінальному процесі в сім'ї загального права.

2. Діяльність адвоката в кримінальному процесі в романо-германській правовій сім'ї: порівняльно-правова регламентація.

3. Особливості правового статусу адвоката в кримінальному процесі в мусульманській правовій сім'ї.

4. Правовий статус адвоката в кримінальному процесі в пострадянській правовій сім'ї: порівняльно-правовий аналіз.

Тема 8. Правовий статус адвоката в цивільному процесі в основних правових системах сучасності: порівняльно-правовий аналіз.

Особливості правового статусу адвоката в цивільному процесі в сім'ї загального права: загальне і особливе.

Своєрідність правового статусу адвоката в цивільному процесі в романо-германській правовій сім'ї: порівняльно-правовий аналіз.

Специфічні особливості статусу адвоката в цивільному процесі в мусульманській правовій сім'ї.

Особливості правового статусу адвоката в цивільному процесі в пострадянській правовій сім'ї: порівняльний аналіз.

Тема 9. Порівняльно-правовий аналіз участі адвоката в спеціалізованих судах.

1. Особливості участі адвокатів в судах спеціальної юрисдикції в сім'ї загального права: порівняльно-правовий аналіз.

2. Специфіка участі адвокатів в судах спеціальної юрисдикції в романо-германській правовій сім'ї: компаративістський аналіз.

3. Особливості участі адвокатів в судах спеціальної юрисдикції в мусульманській правовій сім'ї: порівняльно-правовий аналіз.

4. Порівняльна характеристика участі адвокатів в судах спеціальної юрисдикції в пострадянській правовій сім'ї¹.

¹ Цей курс є завершальним у порівняльно-правовій підготовці юристів. Програма курсу розрахована на один семестр для студентів 5 курсу в залежності від спеціалізації. До програми курсу «Порівняльна адвокатура» включено зіставлення окремих аспектів інституту адвокатура в основних правових системах сучасного світу. В основі запропонованого навчального курсу «Порівняльна адвокатура» лежать інституційний і регіональний підходи. Таке поєднання підходів, на думку автора, дозволить вибудувати програму навчального курсу «Порівняльна адвокатура» по інститутах із зазначенням їх особливостей у певних групах країн, що є вельми корисним. Автор абсолютно далекий від переконання, що ця пропозиція програми навчального курсу є остаточною, це скоріше «запрошення» до перегляду програм курсів з галузевих порівняльно-правових дисциплін, відходу від країнознавчого підходу.

Додаток 2

ПРОГРАМА КУРСУ
«ПОРІВНЯЛЬНЕ КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО»

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА**Тема 1. Поняття порівняльного конституційного права**

1. Природа порівняльного конституційного права.
2. Предмет і об'єкт порівняльного конституційного права.
3. Співвідношення порівняльного конституційного права з іншими гуманітарними дисциплінами.
4. Порівняльне конституційне право як навчальна дисципліна.

Тема 2. Методологія порівняльно-правових досліджень в сфері конституційного права

1. Методологія порівняльно-правових досліджень: поняття та структура.
2. Методологічні підходи порівняльно-правових досліджень.
3. Методологічні принципи порівняльно-правових досліджень.
4. Основні методи порівняльно-правових досліджень.
5. Основні способи порівняння.
6. Методика проведення порівняльно-правового аналізу.

Тема 3. Класифікація правових систем у сфері конституційного права

1. Критерії класифікації правових систем у сфері конституційного права.
2. Роль різних факторів при класифікації правових систем у сфері конституційного права.

3. Основні підходи до класифікації правових систем у сфері конституційного права.

Тема 4. Історія формування і розвитку порівняльного конституційного права

1. Інтелектуальні витoki порівняльного конституційного права.
2. Етапи становлення, формування та розвитку порівняльного конституційного права.
3. Сучасний етап розвитку порівняльного конституційного права.

Тема 5. Порівняльна характеристика джерел конституційного права в основних правових системах сучасного світу

1. Особливості джерел конституційного права в ліберальній правовій сім'ї: порівняльно-правовий аналіз.
2. Джерела конституційного права у тоталітарно-соціалістичній правовій системі: спільне та відмінне.
3. Порівняльно-правовий аналіз джерел конституційного права в мусульманській правовій сім'ї.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Тема 6. Особливості конституційного правосуддя в основних правових системах сучасності

1. Порівняльна характеристика конституційного правосуддя в ліберальній правовій сім'ї.
2. Компаративістський аналіз особливостей конституційного правосуддя у тоталітарно-соціалістичній правовій сім'ї.
3. Своєрідність конституційного правосуддя в мусульманській правовій сім'ї.

Тема 7. Порівняльно-правова характеристика конституційно-правового статусу особи в основних правових системах сучасного світу

1. Правовий статус особистості в правових системах ліберального типу: порівняльно-правовий аналіз.
2. Особливості правового статусу особистості в тоталітарно-соціалістичній правовій сім'ї: спільне та відмінне.
3. Порівняльно-правовий аналіз конституційно-правового статусу в мусульманській правовій сім'ї.

Тема 8. Конституційні принципи економічної системи, соціальних відносин, політичної системи і духовного життя суспільства в основних правових системах сучасності

1. Особливості конституційного регулювання основ суспільного ладу в ліберальній правовій системі: спільне та відмінне.
2. Порівняльна характеристика конституційного регулювання основ суспільного ладу в тоталітарно-соціалістичній правовій сім'ї.
3. Специфіка конституційного регулювання основ суспільного ладу в мусульманській правовій сім'ї: компаративістський аналіз.

Тема 9. Порівняльна характеристика конституційних інститутів безпосередньої демократії в основних правових системах сучасного світу

1. Порівняльно-правовий аналіз конституційних принципів безпосередньої демократії в ліберальній правовій системі.
2. Особливості конституційних інститутів безпосередньої демократії у тоталітарно-соціалістичній правовій системі сучасного світу.
3. Конституційні інститути безпосередньої демократії в мусульманській правовій сім'ї: порівняльно-правова характеристика.

Тема 10. Особливості конституційних моделей організації державної влади в основних правових системах сучасного світу

1. Порівняльна характеристика конституційних моделей організації державної влади в ліберальній правовій системі.
2. Порівняльно-правовий аналіз конституційних моделей організації державної влади у тоталітарно-соціалістичній правовій сім'ї.
3. Особливості конституційних моделей організації державної влади в мусульманській правовій сім'ї.

Тема 11. Особливості конституційних інститутів форм держави в різних правових системах сучасного світу

1. Компаративістський аналіз основних конституційних інститутів форм держави в ліберальній правовій системі.
2. Порівняльна характеристика конституційних інститутів форм держави у тоталітарно-соціалістичній правовій системі сучасного світу.
3. Конституційні інститути форми держави в мусульманській правовій сім'ї: порівняльно-правовий аналіз.

Тема 12. Порівняльна характеристика основних конституційних моделей законодавчої влади в різних правових системах сучасного світу

1. Порівняльно-правовий аналіз конституційних моделей законодавчої влади в ліберальній правовій системі.
2. Порівняльна характеристика конституційних моделей законодавчої влади у тоталітарно-соціалістичній правовій сім'ї.
3. Особливості конституційних моделей законодавчої влади у мусульманській правовій сім'ї: спільне та відмінне.

Тема 13. Порівняльна характеристика основних конституційних моделей виконавчої влади в різних правових системах сучасного світу

1. Порівняльно-правовий аналіз конституційних моделей виконавчої влади в ліберальній правовій системі сучасного світу.
2. Порівняльна характеристика конституційних моделей виконавчої влади у тоталітарно-соціалістичній правовій сім'ї.
3. Особливості конституційних моделей виконавчої влади в мусульманській правовій сім'ї: спільне та відмінне.

Тема 14. Особливості конституційних моделей судової влади в основних правових системах сучасності

1. Компаративістський аналіз конституційних моделей судової влади в ліберальній правовій системі.
2. Особливості конституційних моделей судової влади в тоталітарно-соціалістичній правовій сім'ї: загальне, особливе і різне.
3. Порівняльна характеристика конституційних моделей судової влади в мусульманській правовій системі сучасного світу.

Тема 15. Особливості конституційних моделей місцевого управління і самоврядування в основних правових системах сучасного світу

1. Порівняльно-правовий аналіз основних конституційних моделей місцевого управління і самоврядування в ліберальній правовій системі.
2. Порівняльна характеристика конституційних моделей місцевого управління і самоврядування в тоталітарно-соціалістичній правовій системі.
3. Компаративістський аналіз конституційних моделей місцевого управління і самоврядування в мусульманській правовій системі: спільне та відмінне².

² Курс програми «Порівняльне конституційне право» розрахований на один семестр для студентів 5 курсу. Саме до цього часу студенти засвоюють знання про основні галузі права, у тому числі і курси «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн» і вивчать блок дисциплін, пов'язаних із міжнародним правом, і курс

